

दोन बुद्धीवाधांची नर्मदा परिक्रमा

अभिजित टोणगांवकर

पण फुकट नाही

यामागे अनेकांचे कष्ट व पैसे आहेत .

हे वाचल्यावर **खर्च** करा ३ मिनिटे

१ मिनिट : लेखकांना फोन करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा

१ मिनिट : ई साहित्य प्रतिष्ठानला मेल करून हे पुस्तक कसे वाटले ते कळवा.

१ मिनिट : आपले मित्र व ओळखीच्या सर्व मराठी लोकांना या पुस्तकाबद्दल आणि ई साहित्यबद्दल सांगा.

असे न केल्यास यापुढे आपल्याला पुस्तके मिळणे बंद होऊ शकते.

दाम नाही मागत. मागत आहे दाद.

साद आहे आमची, हवा प्रतिसाद.

दाद म्हणजे स्तुतीच असावी असे नाही. प्रांजळ मत, सूचना, टीका, विरोधी मत यांचे स्वागत आहे. प्रामाणिक मत असावे. ज्यामुळे लेखकाला प्रगती करण्यासाठी दिशा ठरवण्यास मदत होते. मराठीत अधिक कसदार लेखन व्हावे आणि त्यातून वाचक अधिकाधिक प्रगल्भ व्हावा आणि अखेर संपूर्ण समाज एका नव्या प्रबुद्ध उंचीवर जात रहावा.

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

दोन बुद्धीवाद्यांची नर्मदा परिक्रमा

लेखक: अभिजित टोणगांवकर

Email : atongaonkar@iitbombay.org

Mob. :99804-27501

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957 read with Sections 43 and 66 of the IT Act 2000. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक : ई साहित्य प्रतिष्ठान

www.esahity.com

www.esahity.in

esahity@gmail.com

प्रकाशन : १ जुलै २०२० (आषाढ शुद्ध एकादशी विक्रम संवत २०७७)

©esahity Pratishtan®2020

विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.

आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.

हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापूर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापूर्वी ई साहित्य- प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

अभिजित टोणगांवकर

शिक्षणाने इंजिनियर, पोटापाण्यासाठी आयुष्यभर सॉफ्टवेअर लिहीलेले. मित्र, बडबड, पुस्तके आणि खादाडी विशेष प्रिय. स्वयंपाकघरात लुडबुड करण्याचा छंद. स्वतःच्या आवाजवरच्या प्रेमापोटी बरीच मराठी पुस्तके रेकॉर्ड केलेली. गौरी देशपांडे, इरावती कर्वे, आणि जीए हे यासाठीचे आवडते लेखक. ज्ञानेश्वरीचं रेकॉर्डिंग जास्तच जवळचं. बंगलोरहून प्रकाशित होणाऱ्या मित्रमंडळ कट्टामध्ये स्फुट लेखन केले आहे. नर्मदा परिक्रमेआधी पायी कैलास परिक्रमा केली आहे.

संपर्क : atongaonkar@iitbombay.org, +91-99804-27501

अर्पणपत्रिका

माझी आई आणि सासु सासरे यांना समर्पित...

त्यांच्या आशिर्वादाशिवाय परिक्रमा शक्यच नव्हती

...

प्रस्तावना

नोव्हेंबर २०१९ ते फेब्रुवारी २०२० या दरम्यान मी आणि मीनलने नर्मदा परिक्रमा केली. त्या परिक्रमादरम्यानचे हे माझे अनुभव आणि त्यावरची टिप्पणी. ही परिक्रमेची दैनंदिनी नाही; किंवा आश्रमांची, जागांची सूची नाही. परिक्रमेदरम्यान डोक्यात आलेले विचार लिहून ठेवत गेलो - त्या लिखाणाचं हे जरा सूत्रबद्ध विस्तारित सादरीकरण. परिक्रमेच्या तयारीसाठी संदर्भ म्हणून वापरायला अत्यंत निरुपयोगी लिखाण.

प्रतिवर्षी हजारोंच्या संख्येने लोक परिक्रमेसाठी निघतात. प्रत्येकाचे अनुभव वेगळे असतात. प्रत्येकाच्या धार्मिक आणि अध्यात्मिक बैठकीनुसार ते बदलत असतात. मी नास्तिक नाही पण देवभोळा सुद्धा नाही. परिक्रमेतले अनुभव या चष्यातून मी पाहिले.

माझ्यासाठी परिक्रमा हा एक अत्यन्त सुंदर अनुभव ठरला. आम्ही दोघांनी एकत्र परिक्रमा केली यात मला फार समाधान आहे. या काळात केली याबद्दलही समाधान आहे. कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावापूर्वी आमची परिक्रमा पूर्ण झाली याबद्दल मैयाचे आभार आहेत. या जागतिक गोंधळाचे परिक्रमेवर काय परिणाम होतील हे आता माहिती नाही, आणि म्हणून खरोखरीच बरं वाटत आहे.

माझं हे स्फुट लिखाण तुम्हाला आवडेल, अशी आशा करतो.

अभिजित टोणगांवकर

एप्रिल २०२०

A journey of 1000 miles starts with a step— हजार मैलांचा प्रवास पहिल्या पावलाने चालू होतो असं म्हणतात; आम्ही २०००

मैलांच्या प्रवासाला निघालो होतो. तोही प्रवास पहिल्याच पावलाने चालू झाला होता. गेली सहा सात वर्ष नर्मदा परिक्रमा करण्याचं डोक्यात होतं — मध्यंतरी कैलास परिक्रमा होऊन गेली; शेवटी सहा महिन्यांपूर्वी योग्य वेळ आली. परिक्रमा केली तर पायीच करायची हे आमच्या डोक्यात होतं, फक्त ते अंतर नक्की किती आहे हे समजत नव्हतं —

२६०० किमी पासून ३६०० किमी पर्यंतचे बरेच आकडे समोर आले होते. विचार केला की रोज दहा किलोमीटर कसेबसे चालणारे आपण — २५०० काय किंवा ३५०० काय — फारसा काय फरक पडणार आहे? तेव्हा तो नाद सोडावा आणि परिक्रमेच्या तयारीत वेळ लावावा.

हा धडा आम्हाला परिक्रमेत मग खुप ठिकाणी कामाला आला! सुरवातीला, आज आपण कुठे राहणार किंवा कुठे जेवणार; ते अंतर किती आहे, म्हणजे सकाळी दहा वाजेपर्यंत आपण कुठे असायला हवं, जेवून किती वाजता निघायचं वगैरे मोठे प्लॅन्स बनवायचो. मग वाटेत कुणी आग्रहाने चहाला थांबवून घेई; रस्ता चढाचा असे; कुणी एखादा शॉर्टकट सांगी आणि ज्या गावात जेवण घेऊ असे वाटलेले असे तिथे आम्ही फारच

लवकर पोहोचलेले असू. एक ना दोन. बराचश्या ठरवलेल्या गोष्टी मनातच राहायच्या आणि काही वेगळेच व्हायचे. अन गंमत म्हणजे बहुधा काही चांगलंच घडायचं. मग दिवसाचा ढोबळ अंदाज घेण्यापलीकडे जास्त विचार करणं आम्ही सोडून दिलं; आणि मैयावर भरोसा टाकत निर्धास्त झालो. आमचं काम एका पावलावर दुसरं पाऊल टाकायचं — एवढंच आम्ही लक्षात ठेवलं.

ऑगस्टमधल्या एका रविवारची सकाळ. कुणासाठी तरी काही साडी घ्यायची होती म्हणून एका दुकानात गेलो होतो. दुकान उघडायला थोडा वेळ होता म्हणून जवळच्या कॉफीशॉप मध्ये बसलो होतो. तिथेही फारशी गर्दी नव्हती. दोघेही शांत, आपापल्या विचारात; कॉफीच्या कपात बघत बसलो होतो! बोलत नव्हतो तरी समोरचा काय विचार करतो आहे त्याची जाणीव होती. मग मीच विचारलं — “मग काय करायचं — जायचं?”. मी कशाबद्दल बोलतो आहे ते अचूक समजत मीनल म्हणाली — “चल जाऊया — जे होईल ते होईल. बघू नंतर!”. इतका भक्कम पाठींबा असल्यावर मग एकदम उचलंच खाल्ली आणि त्यानंतर ज्या ज्या वेळी — आपण ठीक निर्णय घेतला आहे ना — असा विचार आला, तेव्हा या — “बघू नंतर” वर सोपवून मनातून काढून टाकला.

परिक्रमेला निघण्याआधी घरच्यांची परवानगी घ्या; त्याशिवाय बाहेर पडू नका — हा सल्ला परिक्रमासंदर्भातल्या माहिती देणाऱ्या बऱ्याच जणांकडून मिळाला. घरच्यांचे, आप्तमित्रांचे शुभाशिर्वाद, शुभेच्छा हे परिक्रमा सुफळ संपूर्ण करायला फार आवश्यक असतात हे आवर्जुन सांगितलं गेलं. मुलांची परवानगी सगळ्यात महत्वाची — त्यांना आमच्या तब्येतीची काळजी. आम्ही काही फार ट्रेकिंग करणारे नाही, तेव्हा एकदम

हा आमचा ३००० किमी चालायचा विचार त्यांना पचायला जडंच होता; मग आई वडील, भाऊ बहीण — एकेक परवानग्या मिळवत गेलो. त्याच बरोबर चालण्याचा सराव चालू ठेवला. अगदी खरं सांगायचं तर आमच्याच पोटात काळजी होती. नातेवाइकांपुढे ठासून आमचा मुद्दा मांडणे वेगळे आणि घराला कुलूप लावून बाहेर पडणे वेगळे! चालायचं आम्हाला होतं — त्यांना फक्त काळजी करायची होती.

एकंदर धाडस करून निघालो हे खरं. त्यासाठी फेसबुक, इंटरनेट, WhatsApp — जिथून मिळेल तिथून माहिती गोळा केली. परिक्रमेत

दररोज सकाळ संध्याकाळ मैयाची पुजा करणे अपेक्षित असते हे समजले होते. नर्मदामातेची आरती ऐकली आणि ती कठीण वाटली! आता लक्षात येतंय की ती आरती किती गेय आहे. फेसबुक वर नर्मदाष्टकाचा उल्लेख होता. अतिशय सुंदर काव्य आहे. त्याचे दोन प्रिंटाउट्स आणले. गोसावी काकांनी सांगितले की अन्नपूर्णा स्तोत्र म्हणावे म्हणजे परिक्रमेत

जेवण मिळायला त्रास होत नाही. अन्नपूर्णा स्तोत्र हे शंकराचार्यांच्या अनेक अप्रतिम रचनांपैकी एक. तेव्हा नर्मदाष्टक, अन्नपूर्णास्तोत्र आणि मैयाची आरती — ही आमची पुजा होती.

सामान काय न्यावं यावरुन मीनलचे आणि माझे बरेच वाद झाले. सामान कमीतकमी न्यायचं याबाबत एकमत होतं — फक्त त्या कमीतकमीची व्याख्या वेगळी होती. त्या वादात नेहेमीप्रमाणे हार मानत; मी समोर आलेल्या गोष्टी बॅगेत भरायला सुरुवात केली! बॅगेचं वजन बघितल्यावर बॅगेतून गोष्टी बाहेर काढायला सुरुवात केली. तरीही निघताना ९—१० किलोचे वजन झालेच. परिक्रमेत दोनतीन आठवडे गेल्यावर आम्ही किती गोष्टी कारण नसताना वाहून नेत आहोत हे समजले आणि मग मात्र हळूहळू बॅग हलकी होत गेली.

“तुम्ही पर्वत का चढता?” याचं उत्तर एका गिर्यारोहकाने — “ते तिथे आहेत म्हणून” असं साधं सोपं दिलं होतं. आमची परिक्रमा साधारणपणे याच धर्तीवर झाली. परिक्रमा करायची हे मनात पक्के होते. आम्ही दोघेही फार धार्मिक, देवपूजा करणारे नाही. घरच्या देवघरात जाणिवपुर्वक ठेवलेले चार देव आहेत. त्यांच्यापुढे सकाळ संध्याकाळ दिवा लावल्याशिवाय दिवस जात नाही. वर्षातून चार मोठे सण आणि त्यानिमित्ताने मोठ्या पूजा घरात होतात — एवढेच! कसलाही उपवास नाही. कुठल्याही गुरूंचा आमच्यावर अनुग्रह नाही. संस्कृत उच्चार उत्तम पण परवचेपलीकडले एखादे स्तोत्र माहिती नाही. शिक्षणाने इंजिनियर. पेशाने आयुष्यभर सॉफ्टवेअर लिहिलेले. बुद्धिवादी विचारसरणी. कुठल्याही गोष्टीमागची “हे असं का?” हे समजून घेण्याची जिज्ञासा. कैलास परिक्रमेतला अनुभव गाठीशी होता. तिथल्या अत्यंत भावुक आणि कर्मकांडाला महत्व देणाऱ्या समूहात मी आणि मीनल जरा उठूनच दिसत असु. तसंच काहीसं इथेही होणार याची कल्पना होती. पण कैलास परिक्रमेत कैलाशर्जींनी सांभाळून घेतलं होतं — इथे नर्मदा मैया घेईल असा विश्वास होता. परिक्रमेत सर्व

प्रकारचे लोकं येतात — मग आपल्यालाच का हा उपक्रम सामावून घेणार नाही हाही विचार मनात होता.

परिक्रमेची खरी तयारी मानसिक असते. ज्या पद्धतीने परिक्रमा करण्याचे ठरवले आहे ती तशी करणारच हे मनाशी पक्के असले म्हणजे निम्मे काम झाले. परिक्रमेचे नियम खूप आहेत. कर्मकांड खूप आहे. या सगळ्यात तुमच्या स्वतःसाठी महत्वाचे नियम कोणते आणि कुठले मोडले तरी हरकत नाही याची खूणगाठ स्वतःशी मांडावी लागते. आम्ही अनवाणी परिक्रमा केली नाही. थोडेफार पैसे बरोबर ठेवले. ते पैसे — अगदी उपाशी चालण्याऐवजी कुठे चिवडा, कधी सामोसा, आणि एकदा तर चक्क आईस्क्रीम विकत घ्यायला वापरले. समोर आलेल्या जेवणात लसूण असेल तर आम्ही न कुरकुरता खाल्ले! पण त्याच बरोबर पायी परिक्रमा करणार, वाहनात बसणार नाही; सकाळी अंधोळ पूजा केल्याशिवाय बाहेर पडणार नाही; सदाव्रत घेऊन स्वयंपाक करत असू तर कांदा लसूण वापरणार नाही; परिक्रमेत आमच्याहून वयाने मोठ्यांकडून वाकून नमस्कार स्वीकारणार नाही — हे आमचे स्वतःचे नियमही पाळले! अर्थात तेही क्वचित कधी मोडले गेले. काही

आमच्याहून वयाने मोठी मंडळी आमच्या न म्हणण्याला दाद न देता आमच्या पाया पडलीच! दोनदा, अंधोळ न करता मुक्काम सोडावा

लागला — पण मग तासाभरातच जिथे सोय दिसली तिथे अंघोळ पूजा केली. नियमांचं कारण नसता अवडंबर माजवायचं नाही हाच नियम आम्ही कसोशीने पाळला — परिक्रमा पूर्ण करायची आहे, याकडे मात्र संतसंगापेक्षा काकणभर जास्त भर दिला. एखादी जागा, आश्रम कितीही आवडला तरी रेंगाळायचं नाही हा सुद्धा नियम आमच्यावर आम्हीच लादून घेतला.

परिक्रमा मार्गावर ठिकठिकाणी शिवमंदिरे आहेत. ज्या ज्या शिवमंदिरांमध्ये

गेलो तिथे ओंकारानाद करून महामृत्युन्जय मंत्र म्हणायचा माझा प्रघात होता. बहुतांश मंदिरे अगदी प्राचीन नाहीत पण नक्कीच जुनी आहेत. गाभाऱ्यात केलेला ओंकारनाद मस्त घुमायचा! केलेल्या नमस्कारांचं सार्थक झालं असं वाटायचं. मीनलचा नेम वेगळा होता. तिने मार्गावर भेटलेल्या वृद्ध, वाकलेल्या स्त्रियांमध्ये मैयाला पाहिलं. अश्या प्रत्येक वृद्ध स्त्रीला नमस्कार करून तिच्या हातात दहा रुपये ती ठेवायची. त्या वृद्ध डोळ्यांमध्ये एका परिक्रमावासी मातारामने केलेल्या या आकस्मिक नमस्काराने बरेचदा पाणी उमटायचं आणि ओठांवर हमखास हसू. दोन बिस्किटांच्या पुड्यांपलीकडे जास्त पुडे ठेवले नाहीत — ते लहान

मुलांमध्ये वाटून टाकायचे. सुरुवातीला लहान मुलांना चॉकलेट देत असू — नंतर अगदी कठोरपणे तो विचार मनातून काढून टाकला. जे काही दान म्हणून मिळालं ते स्वीकार केलं आणि पाण्याशिवाय कधी काही मागितलं नाही.

परिक्रमेतला आमचा दिवस सकाळी चारला सुरु व्हायचा. अलार्म ३:५५ चा होता. बहुधा त्याच्या आधीच आम्ही जागे झालेलो असायचो. आजूबाजूला बऱ्यापैकी गोंधळ चालू असे, जो आम्हाला रात्रभर शांत, निवांत झोपू देत नसे. कोणी खोकत असायचं. घोरण्याच्या तर असंख्य तऱ्हा असत. एक थांबला किती दुसरा सुरु होत असे. मग रात्रीतून लघवीला उठणारे एक दोन तरी असतंच. आवाज न करता बंद होणारे दरवाजे, परिक्रमेत आम्ही तरी पहिले नाहीत! थंडीच्या दिवसात अंगावर प्लास्टिकचा कपडा घेऊन झोपणारे निवांत झोपत पण त्यांनी बदललेली प्रत्येक कूस बाकीच्यांना समजावी असा त्या प्लास्टिकचा आवाज येत असे. भरीस भर म्हणजे वीज फुकट असल्याने रात्रभर दिवा ढणढण चालू! प्रत्येक रात्री जागा नवीन — या सगळ्याचा परिणाम म्हणजे, रात्री अंथरुणाला पाठ टेकल्यावर पहिली झोप झाली की मग नंतर अर्धवट जागेपणी उरलेली रात्र जायची.

तर सकाळी जाग आल्यावर, आदल्या दिवशी रात्री तयार करून ठेवलेली कपड्यांची बॅग उचलून आम्ही बाहेर पडायचो. रात्री आम्ही डौलडाल च्या जागा बघून ठेवलेल्या असायच्या. आश्रमात संडासाची सोया नसेल — जी बहुधा नसेच — तर मोदींच्या “स्वच्छ भारत” मोहिमेला पायदळी तुडवत प्रातर्विधी आटोपायचा — मग अंधोळ. यासाठी सुद्धा आदल्या रात्री व्यवस्थेचा अंदाज घेतलेला असे. व्यवस्थेचा अंदाज म्हणजे —

अंघोळ कुठे करता येईल, तिथे पाण्याची व्यवस्था काय, कोरडे कपडे

ठेवायला आणि कपडे बदलायला जागा आहे का — याबद्दल वाद घालून. शेवटी मीनल म्हणेल ते ऐकून — कारण सहसा ते बरोबर असायचं — काही आराखडा तयार असायचा. तर प्रातर्विधी आणि अंघोळ करून साधारणपणे पावणेपाच पर्यंत आम्ही परत जिथे आसन लावलं आहे तिथे यायचो. तोपर्यंत इतर परिक्रमावासीयांमध्ये उठण्यापूर्वीची चुळबुळ सुरु झालेली असायची.

पावणेपाच ते साडेपाच एक डुलकी. मग साडेपाचला सॅक आवरायला घ्यायची. दररोज रात्री सॅक रिकामी करायची आणि सकाळी परत सॅकमध्ये भरून चालायला. विंचवाच्या बिऱ्हाडाची कथा. सॅक सगळी आवरता येत नसे — एकतर थंडीमुळे पांघरुणाची घडी जितकी उशिरा करता येईल तितकी लांबवायचा प्रयत्न असे, आणि मैयाची पूजा झाल्याशिवाय सामान आत टाकता येत नसे. साधारणपणे निम्मी बॅग पॅक झाली की मग आंही सकाळची मैयाची पूजा करायचो. सकाळची पूजा म्हणजे नर्मदाष्टक आणि आरती. पूजा आटोपली की सॅक भरता भरता सकाळचा पहिला चहा आणि पार्ले-जी चा पहिला पुडा संपवायचा! पार्ले-जी माझं आवडतं

बिस्कीट! पण गेली काही वर्ष डायबेटिसच्या भीतीने मी त्याच्यापासून दूर होतो. परिक्रमेत माझी ती आवड मला परत सापडली! यावेळपर्यंत बॅग तयार झाली असायची — सगळ्या गोष्टी — म्हणजे, पाण्याची बाटली, कपडे, टॉर्च वगैरे घेतले आहे ही खात्री करून घ्यायची आणि मग उजाडायची वाट बघत, गप्पा मारत, आजच्या मार्गाची उजळणी करायची.

मुक्कामावरून निघताना एक जोरदार ‘नर्मदेऽ हर’ने सुरुवात व्हायची. मुक्कामावरून निघाल्यावर जो कोणी पहिल्यांदा चहासाठी हाक मारेल तिथे थांबून चहा प्यायचाच प्यायचा. मग चालायला सुरुवात करून पाचच मिनिटं का झाली असेनात. हे पहिलं आमंत्रण टाळायचं नसतं हे फार किंमत मोजून आम्हाला समजलेलं होतं. एकदोनदा असेच पहिल्या चहाच्या हाकेकडे दुर्लक्ष करत आम्ही पुढे गेलो आणि मग दिवसभरात फार कमी लोकांनी आम्हाला चहापाण्यासाठी बोलावलं. पहिल्यांदा असं झालं तेव्हा योगायोग म्हणून सोडून दिलं पण परत अनुभव आल्यावर परिक्रमेतल्या नियमाची आठवण झाली — “कोणी काहीही दिलं तरी नाही म्हणू नका!”. तेव्हा चहाचं आमंत्रण आलं की थांबायचं; चहा प्यायचा — मग नर्मदेऽ हर करत चालायला सुरुवात.

साधारणपणे दोन तास चालल्यावर कुठे चहासाठी थांबलो असताना किंवा सावली शोधून आम्ही बालभोग करायचो. बालभोग म्हणजे शहरी मराठीत ब्रेकफास्ट. गावाकडची न्याहरी. परिक्रमेत सकाळी जेवण्याच्या आधी काही मिळणं कठीण असतं. काही सुदैवी परिक्रमावासीयांचा अनुभव वेगळा आहे; पण

आमचा अनुभव बालभोग न मिळण्याचा आहे. गाडीमार्गाने त्यावेळी गेलो त्यावेळी कदाचित टपरीवर सामोसा, भाजीवडा असं काही मिळत असे. पण नदीकाठच्या मार्गावर, दोन गावातल्या रस्त्यांवर तीही सोय नसे! मग आम्ही आदल्या रात्री शेंगदाणे आणि त्याच्या जोडीला हरभरा डाळ किंवा हिरवे मूग असं काही भिजत ठेवायला लागलो. हे भिजलेले दाणे आणि परिक्रमा मार्गावर सगळीकडे मिळणारे — चिवडा, शेव — यांच्या एखाद्या पॅक (किंमत रु पाच फक्त!) बरोबर खायचो. पोट भरत नसे, पण चालायला आधार नक्की होई.

सकाळी दहानंतर जेवण्याच्या जागेचा शोध चालू होई. जिथे अन्नक्षेत्र असतं तिथे साधारणपणे १०३०, ११ पर्यंत नुम्ही पोहोचलात तर तयार जेवण मिळतं नाहीतर ”क्या सदाव्रत लोगे?” असा प्रश्न समोर येतो. मग चूल पेटवायची आणि रांधा, वाढा, उष्टी काढा च्या जोडीला भांडी घासा करत भोजनप्राशादी करायची. सदाव्रत म्हटलं की दोन अडीच तास कमीतकमी! बहुधा जेवण्याच्या मुक्कामाला कपडे धुवायचे. म्हणजे मुक्काम हलवेपर्यंत कपडे हडकलेले असायचे. बऱ्याचदा वाटेत कुठे वाहतं पाणी किंवा तलाव किंवा बोअरवेल दिसली तर तिथेही कपडे धुवून घेत असू; मग एक ओला कपडा सॅकवर टाकायचा — तो वाळला की दुसरा. संध्याकाळी मुक्कामावर पोहोचेपर्यंत कपडे वाळून तयार असायचे.

साधारणपणे दीड दोनला परत चालायला सुरुवात करायचो. आता चालण्याचा वेग मंदावलेला असायचा. संध्याकाळी साडेचारनंतर रात्रीच्या मुक्कामाचे वेध लागायचे. एखादं गांव माहिती असेल, म्हणजे तिथला आश्रम माहिती असेल तर, त्या गावचा मोबाईल टॉवर दिसतो आहे का, मंदिराचा कळस दिसतो आहे का याचा अंदाज सुरु व्हायचा. आणि या

दरम्यान अधूनमधून कुठे चहाला थांब, कुठे पाणी भरून घे असे छोटे दम खाण्यासाठी पडाव पडायचे.

मुक्कामाच्या ठिकाणी पोहोचलो की काही वेळ गडबडीचा असे. पहिल्यांदा आसन लावण्यासाठी जागा शोधायची! शक्यतो थंडी कमी वाजेल, दिव्याचा उजेड डोळ्यावर येणार नाही अशा बेताने आणि उपलब्ध असलेल्या जागांमधून शोधून आसन लावायचं. मग अंधोळीच्या व्यवस्थेची चौकशी! मग जेवणाच्या व्यवस्थेची. सदात्रत मिळून आपलं आपण जेवण बनवायचे असेल तर एकजण, म्हणजे बहुधा मीनल, त्याच्या मागे लागायची. अंधोळीची व्यवस्था कुठे, कोरड्या जागा वगैरे हेरून ठेवायच्या मग शेवटी डौलडालची व्यवस्था पाहायची.

नंतर हातपाय धुवून संध्याकाळच्या पूजेची तयारी. संध्याकाळची पूजा जरा मोठी. नर्मदाष्टकाबरोबर आम्ही नर्मदाकवच आणि अन्नपूर्णास्तोत्र म्हणत असू. मग उद्याची तयारी करायची. दाणे भिजवत ठेवायचे. अंधोळीची बॅग — कपडे, साबण, पेस्ट, ब्रश — भरून ठेवायची. रात्रीसाठी पाण्याची बाटली भरून ठेवायची. जेवण आणि मग अंथरुणाला पाठ टेकायची.

साधारणपणे संध्याकाळी आठ ते नऊच्या दरम्यान आम्ही झोपायला जात

असू. रात्री नऊ ते सकाळी चार — साधारणपणे सात तास मिळायचे झोपेला. त्यातले चार पाच तास पहिली झोप झाली की वेगवेगळ्या आवाजांना तोंड देत उठण्याची मानसिक तयारी करायची.

अर्थात हे वर लिहिलेलं फार आदर्श वर्णन आहे. दररोज यातल्या २०% तरी गोष्टी जश्या व्हायला पाहिजेत तश्या व्हायच्या नाहीत. बदल करावे लागायचे. बोअरवेलच्या ऐवजी कुठे विहीर असायची — म्हणजे सकाळी चार वाजता कुणाला न उठवता पाण्याची बदली हवी. तिची सोय करावी लागली. कधी सुरेख टॉयलेट आहे पण सकाळी लक्षात यायचे की त्यात पाण्याची सोय नाही (आणि म्हणून ते इतकं स्वच्छ आहे. कोणी वापरतच नाही!) — मग अक्षरशः पळापळ. कधी चालताना अचानक सुरेख खळाळतं पाणी समोर आलं आणि कपडे आधीच धुवून टाकले! तर कधी संध्याकाळी कुणी घरी राहायला घेऊन जायचे आणि सगळेच त्रास त्या एका रात्रीपुरते संपून जायचे!

असं म्हणतात की परिक्रमेत एखादी चांगली गोष्ट तुमच्या बाबतीत घडली की “नर्मदेड हर” म्हणा — आणि मनाविरद्ध, त्रासदायक गोष्ट घडली की म्हणा — “नर्मदेड हर!”. हा सर्व अनुभवांनासमान दृष्टीने बघायला लावणारा परिक्रमेचा दिनक्रम — परिक्रमावासीयांनी मैयाची प्रार्थना मनःपूर्वक करावी म्हणून कदाचित मैयानेच योजून ठेवला असावा.

—०—०—

परिक्रमा उचलताना संकल्प पूजा सांगणाच्या अनिलदास महाराजांनी क्षौर करून यायला सांगितले होते. परिक्रमेदरम्यान तुम्ही सन्यस्त आहात. गृहस्थी धर्माचे नियम तुम्हाला आता सोड संकल्प पूजा होईपर्यंत लागू नाहीत असं आवर्जून सांगितले होते. अत्यन्त साध्या पद्धतीने, लोकांच्या

उदारतेवर गुजराण करणे; ब्रह्मचर्याचे पालन करणे; पलंग, खुर्ची यावर बसायचे नाही; सात्विक आहार ठेवायचा इत्यादी इत्यादी. यातल्या इतर यमनियमाचं जाऊद्या — पण महत्वाचा मुद्दा हा होता की सारे परिक्रमावासी सन्यासी. आता त्यात अजून जातपात नाही. तुमच्या सह-परिक्रमावासियाला बरोबरीची वागणूक द्यायची; त्याच्याकडूनही तीच अपेक्षा ठेवायची. हा साधा उपदेश होता. अपेक्षा होती. परिक्रमेत “आप कौन जात?” हा प्रश्न आला तो मार्गावर भेटलेल्या लोकांकडून. सह-परिक्रमावासीयाकडून क्वचित.

अकराव्यांदा पायी परिक्रमा करणारे नाशिक जिल्ह्यातले श्री. ओंकारबाबा शिंदे आम्हाला भेटले होते. दहा परिक्रमा पायी केल्या होत्या — पण बोलण्यात कुठे गची बाधा नाही, बढाई नाही. “मला माहित आहे” असा आवेश नाही. पाय व्यवस्थित जमिनीवर असलेला माणूस! त्यांनीही

आम्हाला तेच सांगितलं —“परिक्रमेत आहात तोपर्यंत तुम्हाला सामान्य गृहस्थाचे नियम, दोष लागू नाहीत! अगदी सोयर आणि सुतकही नाही! सगळ्या परिक्रमावासीयांना सारखं मानायचं. उच्च-नीच करायचं नाही. एवढाच काय तो नियम”. तेव्हा परिक्रमा करणाऱ्यांमध्ये परिक्रमा न करणाऱ्यांनी जात शोधली तर साहजिक आहे, पण दोन परिक्रमावासी एकमेकांना कमी जास्त लेखणार नाहीत

असा समज होता.

खरोखरच अगदी अपवाद वगळला तर परिक्रमावासी ते पाळतातही. दररोज भरपूर चालून आल्यावर अंगावर पडणारी कामं वाटून घेऊन, मदत करत पार पाडण्यातच सगळ्यांना इंटरेस्ट असतो. भराभरा कामं उरकायची आणि अंधरुणाला पाठ टेकून झोपी जायचं ही धडपड. कधी निवांत वेळ मिळाला तर चौकशी, सल्ले देणे, औषधं देणे — आणि हे करताना, समोरचा परिक्रमावासी आहे मग त्याला जी मदत करता येत ती आणि एवढाच विचार.

पण परिक्रमावासी म्हणजे तुमच्या आमच्या सारखीच माणसं! केवळ एक संकल्प पूजा केली म्हणून पूर्णतः बदलणं कसं शक्य आहे? सर्वप्रथम समोरचा परिक्रमावासी कशी परिक्रमा करतोय याकडे लक्ष असतं! त्यात वर्णव्यवस्था आहे. पायी परिक्रमा करणारे श्रेष्ठ. गाडीने करणारे कनिष्ठ!

एका चातुर्मासाचा संकल्प करून निघालेले, “चार महिन्यात परिक्रमा पूर्ण करायची” यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ; तर तीन चातुर्मास वाले एक चातुर्मासवाल्यांपेक्षा काकणभर उच्च !

पायी चालणारे सगळेसुद्धा एकाच ‘वर्णाचे’ नाहीत! त्यातही अनवाणी

चालणारे ऋग्वेदी! फलाहारी आहात मग तुम्ही श्रेष्ठ; फलाहारी आणि अनवाणी? — आनंदाचा कळस. तुमच्या जवळ पैसे आहेत आणि मोफत चहा नाही मिळाला तर ते पैसे खर्च करून चहा घेताय? दोन पायऱ्या खाली उतरा! रोजची मैयाची पूजा करताना निरंजन लावणारे, हे फक्त उदबत्ती लावून पूजा करणाऱ्यांपेक्षा जास्त भावीक. मैया त्यांच्यावर जास्त प्रसन्न असणार.

तुम्ही जटाधारी साधू असाल तर तुम्ही कसंही वागा — सगळे गुन्हे माफ वर इतरांवर डाफरायला, त्यांना ‘ज्ञान’ द्यायला तुम्हाला पूर्ण मोकळीक.

इतकंच काय, गामीण भागातून आलेले परिक्रमावासी, शहरी भागातून

आलेल्यांकडे थोडे उपहासाने बघतात. “तुम्हाला असल्या खडतर आयुष्याची काय सवय? हाल होणार बघा तुमचे” म्हणणारे आणि मग शहरी परिक्रमावासी नुसतेच टिकून नाहीत तर आपल्याही पुढे जाताहेत हे लक्षात आलं की खट्टू होणारे. “काय एवढं सामान भरलंय त्या बॅगेत — कसं हलकं चालायला पायजे” म्हणून हेटाळणारे आणि चार दिवसांनी खूप अंग दुखतंय म्हणून त्याच जड बॅगेतली वेदनाशामक गोळी जरा खजील होऊन स्वीकारणारे. बहुतेक महंतांच्या लेखी सुशिक्षित परिक्रमावासी हे परिक्रमावासी नव्हेतच. ते फक्त फिरायला आलेले परिभ्रमण करणारे. त्यांच्यावर खार खाऊन असणारे महंत आणि आश्रमचालक अधिक. त्यांच्या बारीक सारीक चुकणंही क्षमा नाही आणि त्यांच्यावर डाफरण्याची संधीसुद्धा हे सोडत नाहीत. समाजातल्या एका वर्गाने, दुसऱ्या वर्गापुढे आपलं श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न सामान्य जीवनात करणं साहजिक आहे — तो प्रश्न सत्तेचा आणि त्यातून मिळणाऱ्या अधिकारांचा असतो. पण परिक्रमेत, जिथे फक्त इतरांच्या उपकारावर दिवस काढावा लागतो आणि सगळ्यांच्याच पानात पाणीदार वरण आणि टिक्कड येतो, तिथे ही तुलना कशासाठी?

या विषयावरची माझी मतं कितीही डाव्या विचारसरणीची असली तरी, एका बाबतीत आम्हाला प्रेफरेन्शिअल वागणूक इतरांपेक्षा मिळाली आणि त्या बाबतीत तरी आम्ही ‘ब्राह्मण’ ठरलो हे मान्य करावंच लागेल. सुदनिया गावातला आश्रम. आम्ही संध्याकाळी पोहोचलो तेव्हा तिथले महंत आश्रमात नव्हते. आणि तिथल्या बोअरवेलवर — “यहां नहाना और कपडे धोना मना हैं” असा बोर्ड. आमची प्रचंड निराशा! कारण त्याचा अर्थ उद्या सकाळी चार वाजता थंडीत कुडकुडत नदीवर अंधोळीला जावं लागणार. काही वेळाने महंत आले. बोलून चालून माणूस बरा होता!

हळूच त्यांच्याकडे बोअरवेलचा विषय काढला. आमच्याकडे बघत, जरा दोन मिनिटे विचार करत त्यांनी परवानगी दिली. “परिक्रमावासी बहोत पानी बहाते हैं! बाजूवाला किसान उससे नाराज हैं. लेकिन आप पढे लिखे लगते हो, तो शायद इसका खयाल रखेंगे”. सुशिक्षित असल्यापेक्षा सुशिक्षित वाटलो याबद्दल मला बरं वाटलं. हा अनुभव इतर ठिकाणीसुद्धा आला. सुशिक्षित परिक्रमावासी — जो स्वच्छतेची काळजी घेईल, पाण्याची, गॅसची, विजेची नासाडी करणार नाही — या बाबतीत नेहेमीच भाग्यवान ठरतो. तेव्हा परिक्रमेला जाणार असाल, तर तिसरी नापास असाल किंवा उच्चपदवीधर असाल — अडाणी दिसणार नाही याची पक्की काळजी घ्या. परिक्रमा थोडीशी सुखाची होईल.

—०—०—

चालायला सुरुवात केल्यावर पहिल्या एक—दोन दिवसांत आजुबाजूच्या शांततेची जाणिव झाली. मैयाकिनारी मुख्यतः शेती, आणि दोन गावातल्या रस्त्यावर रहदारी तुरळकच. बंगलोरला आम्हाला चोवीस तास रहदारीच्या आवाजाची सवय! वाऱ्याने हलणाऱ्या पिकाचा सळसळता आवाज ऐकू

येणं छानच वाटत होतं. गावात शिरलो की गायी बैलांच्या हंबरण्याचे; कुठे बोअरवेलचा दांडा हापसल्याचे; कधी गप्पांचे; शाळेसमोरून जातांना वर्गातल्या दंग्याचे. गावापुरते मर्यादित. गाव संपलं की मग पक्ष्यांचे, शेतातल्या पंपांचे. म्हणजे संपूर्ण शांतता नाही पण एकंदरीत शांत वातावरण!

आश्रमांमध्ये जास्त आवाज असायचा! परिक्रमावासीयांचा वावर, गप्पा, नित्यपुजा, स्वयंपाक — गडबड असते. पण रात्री साधारणपणे आठ नऊ वाजेपर्यंत निजानीज होते — मग दुसऱ्या दिवशी सकाळपर्यंत शांतता! क्वचित कधीतरी भजनाचा रंग जमतो; आणि रात्री उशिरापर्यंत मग टाळचिपळ्यांचा आवाज मृदच्या तालावर दुमदुमतो. बंगलोरच्या रहदारीच्या पार्श्वभूमीवर ही शांतता फार सुखद वाटत होती.

परिक्रमा मार्गावरच्या शांततेचे चार मुख्य शत्रू आहेत. पहिला म्हणजे — मंदिरात होणारे भजन कीर्तनाचे कार्यक्रम. हनुमान मंदिरात मंगळवारी आणि शनिवारी मुक्काम असेल तर अंगावर काटा यायचा. हे हनुमान

मंदिरातले भजनाचे दिवस. मग गावापरतवे दर पौर्णिमा किंवा आणखीन

अशीच कुठली तिथीला सुद्धा भजन होणार. भजनाच्या दिवशी जेऊन खाऊन — म्हणजे साधारणपणे आठ वाजेपर्यंत गावातली मंडळी जमणार. कुणी टाळ चिपळ्यावाला, तर एखादा तरी मृदंगवाला पाहिजेच पाहिजे. मग भजनाचा कार्यक्रम चालू. एकामागोमाग एक भजनं म्हटली जाणार. भजनाचा स्थायीभाव — गळा साफ करून घेणे. मोठ्या आवाजात भजन म्हणणारा लोकांमध्ये प्रिय. मृदंगवाल्याची लोकप्रियता तो किती द्रुतगतीने ताल धरू शकतो यावर ठरणार. त्या तालाचा इतर तालाशी संबंध असायची गरज नाही. बहुतेक गावात एखाद्या घनिकाने दिलेली microphone, loudspeaker ची सोय असणार. म्हणजे हा भजनाचा गोंगाट सगळ्या गावापर्यंत पोहोचणार. म्हणजे तुम्ही मंदिरात जरी आला नाहीत तरी आवाज घरपोहोच!

गावातल्या मंडळींचं हे loudspeakerबद्दलचं प्रेम हा एक शोधनिबंधाचा विषय होऊ शकेल. मंदिरात होणारी आरती, भजनं, रामधून — सगळं काही संबंध गावाला समजलंच पाहिजे. सक्तीने. मग गावात कोणी आजारी असेल म्हणून शांत झोप शोधू पाहत असेल, कुणाला अभ्यास असेल, तर त्यांनी कानात बोळे घालावेत. या आवाजापुढे अपील नाही. त्याविरुद्ध तक्रारीचा सूर म्हणजे अखळ्या गावाची किंवा गावातल्या नेतृत्वाची नाराजी ओढवून घ्यायची. छोट्या गावात रोजीरोटीसाठी गावगाड्यावर अवलंबून असणारा कोणीच मग पुढे येत नाही. एकदा माहितीतल्या एका परिक्रमावासीयाने विनंती केली की आवाज जरा हळू करता येईल का तर त्याच्या परिक्रमावासी असण्याचा, तो हिंदू तरी आहे का अशी शंका घेतली गेली!

शांततेचा दुसरा शत्रू म्हणजे रोजची आरती. बहुधा सकाळी सहा आणि संध्याकाळी सात वाजताची वेळ. आरतीची घंटा वाजवायचे एक यंत्र मंदिरात असते. एका तालात हे यंत्र मोड्ड्या आवाजात घंटा वाजवते. तो आवाज इतका मोठा असतो की आरतीचे शब्द त्यात अक्षरशः बुडून जातात. नक्की कुठल्या देवाची आरती चालली आहे हे कळायला मार्गच

नसतो. त्यात परत या यंत्राशेजारी microphone असेल तर आरती चालल्याचे गावाला समजणार!

आरती हा प्रकार पंधरा मिनिटे; फार तर अर्धा तास. फारच रंगात आलं तर भजन तीन तास चालणार. पण अखंड रामधून आणि रामचरितमानस वाचन हे बडे ख्याल. रामचरितमानस एकदा वाचायला चोवीस तास लागतात. आणि एकदा वाचायला सुरुवात केली की थांबायचं नसतं. बहुतेक गावात एखादी तिथी — बहुधा एकादशी किंवा चतुर्दशी — या वाचनासाठी राखून ठेवलेली असते. गावातल्या कुठल्यातरी आश्रमात, हनुमान मंदिरात, राम मंदिरात हे वाचन होते. सात आठ लोक आळीपाळीने हे वाचन करतात. रात्रीच्या तिसऱ्या प्रहरातलं वाचन महाकठीण. वाचणाऱ्याला झोप येत असते. त्याला जागं ठेवणारं कोणी नसतं.

वाचणारा, झोप येऊ नये म्हणून धडपडतो. तर, त्याच्या आजुबाजुचे, थोडीतरी झोप मिळावी याचा प्रयत्न करणार! आपण जे वाचतो आहे त्यात कोणाला काही रस आहे याची वाचणाऱ्याला अजिबातच खात्री नसते. फक्त आपला आवाज पंचक्रोशीत घुमतो आहे हेच काय ते समाधान!

रामचरितमानस चौवीस तासात संपते — पण अखंड रामधून ही अखंड असते! यात दोन प्रकार आहेत. बहुतेक ठिकाणी एखाद्या audio systemवर रामधूनेची mp३ एकामागोमाग एक वाजत राहते. तंत्रज्ञानमुळे हे फार सोपे झाले आहे. ‘सीताराम सीताराम’ चा गजर मग कायम चालू असतो. वीज गेली तरच तेवढ्यावेळापुरता त्यात खंड पडतो. काही मंदिरात रामधून म्हणण्यासाठी चार पाच लोकांना नोकरीवर ठेवलेले असते. एकावेळी चार तास ‘सीताराम सीताराम’ चा जप करणे हे काम.

त्याबद्दल राहण्याखाण्याची सोय होणार! भक्तीचं प्रदर्शन इतक्या अट्टाहासाने करण्यामागे काही भाव आहे का भीती हे मात्र कळत नाही.

— 0 — 0 — 0 —

नदीकिनाऱ्याने चालायची संधी हे परिक्रमेचं एक आकर्षण होतं. कॉलेजला असतांना बऱ्यापैकी ट्रेकिंग केलेलं. शिवाय तीन वर्षांपूर्वी कैलास यात्रा करताना काली नदीशेजारून चालत जाण्याचा थरारक अनुभव घेतलेला.

अगदी सगळे ३००० किमी नाही तरी बराच रस्ता नदीकाठून असेल असे वाटले होते. WhatsApp आणि Facebookवर जी माहिती वाचली होती त्यातही नदीकाठच्या रस्त्यांचा सुरेख उल्लेख होता. शूलपाणी जंगलातल्या आणि मांडू गड उतरण्याच्या रस्त्यांचा 'खडतर' असा उल्लेखही ऐकून माहित होता! एकंदरीतच परिक्रमेतल्या रस्त्यांबद्दल कुतूहल होतं.

परिक्रमा सुरुवात केली तेव्हा पहिला मुक्काम मोरटक्क्याला करा असा सल्ला कुण्या अनुभवी व्यक्तीने दिला होता. सुरुवातीचा आठवडा रोज १०-१५ किलोमीटरपेक्षा जास्त चालू नका असा पुढचा सल्ला होता — त्यातला आम्ही पहिला मानला आणि दुसरा नाही हा

भाग वेगळा. मोरटक्का ओंकारेश्वरापासून अवघ्या बारा किलोमीटरवर. यायला दोन वाटा. एक डांबरी रस्त्याने तर दुसरी वाट नदीकाठाने. आम्ही नदीकाठाने जायला उत्सुक होतो पण ओंकारेश्वरातल्या गजानन आश्रमात कुणीतरी म्हणालं की या वर्षीच्या पावसाळ्यात नदीकाठच्या रस्त्याची पडझड झाली आहे — तेव्हा प्रथम परिक्रमा करत असाल तर डांबरी रस्ता पकडा. थोडं वाईट वाटलं पण मिळालेला सल्ला मोलाचा असावा असं मानत, डांबरी रस्ता पकडला. पहिलाच दिवस, पहिलीच चाल. एकदाचं चालायला सुरुवात केल्याचा आनंद. बारा किलोमीटर तीन तासात संपले! पावणेबाराला भक्तराज आश्रमात आम्ही हजर होतो. आमच्याबरोबर ज्यांनी परिक्रमा उचलली होती अश्या काही मंडळींना दुपारचे चार, साडेचार वाजले! भुकेने कासावीस होत ती मंडळी आश्रमात पोहोचली. इतका वेळ का लागला विचारले तर कळलं की ते नदीकाठाने आले होते. रस्ता मध्येच गायब झाला होता. बाजूचा डोंगर चढत वाट विचारत त्यांना यावं लागलं होतं.

नदीकाठच्या रस्त्याची ही पहिली चुणूक आणि ओळख होती! काही गोष्टी लक्षात आल्या — नदीकाठचा रस्ता वाटतो तितका रोमॅंटिक नसतो ही पहिली. कुणी मनापासून सल्ला देत असेल तर त्यात काही तथ्य आहे असे मानावे — ही दुसरी. पहिल्या दिवशी मिळालेले हे धडे मग परिक्रमाभर आम्ही गिरवले आणि ते मनात पक्के बसले. मोरटक्क्यापासून मात्र

संपूर्ण गी र्वत पाठिका (प्रदीप)				
क्र.सं.	ग्राम-तीर्थ- आश्रम-सदाश्रत	अंतर कि.मी.	नदी संयम	
1	257. नीलकंठधाम	2	-	-
1	258. पोईचा	1	-	1
1	259. नरखडो	3	-	1
1	260. रंझुगोव	3	कलमण	1
1	261. शुक्रदेव	2	-	2
1	262. घटणा	3	-	-
1	263. ओरी	3	-	-
1	264. कोटेधर	4	-	1
1	265. सीसेदार	4	-	1
1	266. कान्दोव	6	-	4
1	267. वाराछा	4	-	1
2	268. असा	2	-	3
2	269. पंचमुखी हनुमान	2	-	-
1	270. गिरवरी गुफा	6	-	1
2	271. पाणेचा	1	-	-
2	272. इन्दोर-वासणा	5	-	1
1	273. वेतु गोव	3	-	1
1	274. भावपुर	3	-	-

नदीकाठचा रस्ता पकडून चालायला सुरुवात केली. रस्ता नदीकाठचा म्हटला तरी अगदी नदीशेजारून फार क्वचित असतो. अगदी ढोबळमानाने म्हणायचे तर जो गाडीमार्ग नाही तो नदीकाठचा रस्ता. २८०० किलोमीटरचा परिक्रमा मार्ग हा सगळा नदीकाठून नाही. अगदी एखाद्याने नदीकाठानेच जाईन असा निश्चय केला तरीसुद्धा ते कठीण आहे. नर्मदा नदीवर जागोजागी बांधलेल्या धरणांमुळे, पाणलोट क्षेत्राने, मुळचे नदीकाठचे रस्ते पाण्याखाली गेलेले आहेत. दरवर्षी येणाऱ्या पुरात पाणी अजून पसरतं — आणि अगदी नदीकाठचा रस्ता “फूट जाता है”. होशंगाबादच्या पश्चिमेचे रस्ते नदीजवळून जातात. होशंगाबादच्या पूर्वेला नदीचं पात्र लहान आहे, फारशी धरणं नाहीत — त्यामुळे नदीकाठावरून चालणं शक्य असतं आणि तसे रस्तेही आहेत.

दररोज मुक्कामी संध्याकाळी — आता उद्याचा रस्ता काय; जेवायला कुठे थांबता येईल; मुक्काम कुठे होऊ शकेल; रस्ता कसा आहे; काही शॉर्टकट आहेत का — यावर एकदा तरी चर्चा नक्कीच होते. काही अतिचिकित्सक

परिक्रमावासी तीच चर्चा वेगवेगळ्या परिक्रमावासीयांबरोबर करून त्यातल्या त्यात योग्य स्ट्रॅटेजी ठरवायचे. सुरुवातीला मीही हा खेळ खूप उत्साहाने खेळलो. पण नंतर लक्षात आलं की — साधारणपणे मुक्कामाचं

ठिकाण, अधली मधली गावं एवढी जुजबी माहिती पुरेशी असते. चालायला सुरुवात करायची; “परिक्रमा मार्ग कौनसा हैं” हा परवलीचा प्रश्न विचारायचा; “कोई शॉर्टकट हैं?” हा पुढचा प्रश्न विचारायचा आणि “नर्मदेऽ हर” म्हणत पाऊल उचलायचे. खरं तर शॉर्टकट सुद्धा विचारायची गरज नसते — गावकऱ्यांनाच इतका उत्साह, आणि काळजी — असते की तेच आपणहून सगळ्यात सोप्या आणि छोटा रस्ता दाखवतात.

आम्ही पायीच चाललो. अगदी खरं सांगायचं तर अवाजवी धाडसीपणा न करता चाललो. उत्तर तटावर शारदा मंदिर ते जोगी टिकरिया आम्ही गाडी मार्गानेच गेलो. दुसरा मार्ग मंडला मार्गे — मुख्यत्वे नदीच्या काठाने होता — आणि तोही खूप खराब झाला आहे असं समजलं तेव्हा जास्त शहाणपणा न करता गाडी मार्ग धरणं पसंत केलं. जोगी टिकरियापासून पुढे अमरकंटक परत नदीकाठाने आलो. दक्षिण तटाला वळल्यावर मात्र शेवटचे ५००—६०० किलोमीटर गाडी मार्गानेच आलो. तोपर्यंत परिक्रमा संपवण्याची थोडी घाई झाली होती;

नदीकाठच्या रस्त्याचा यथासांग अनुभव उत्तर तटावरून येताना घेतलेला होता; त्याचा खडतरपणा अनुभवला होता. आणि दक्षिण तटावर फारसे परिक्रमावासी नदीकाठाने जात नाहीत असं लक्षात आलं होतं. अगदी जात नाहीत असं नाही — पण कमी.

परिक्रमेत किती वेगवेगळ्या रस्त्यांवरून आम्ही चाललो. श्रीनगर—कन्याकुमारी राजमार्ग राष्ट्रीय महामार्ग; राज्य महामार्ग; ट्रॅक्टर, बैलगाडी

जाऊ शकेल असे दोन गावांना जोडणारे रस्ते; शेतातल्या पायवाटा; डोंगरातले रस्ते; नदीकाठाने; कालव्यांचा बाजूने; जंगलातून; पाण्यातून; होडीने! अगदी सगळ्या प्रकारच्या रस्त्यांवरून मैयाने आम्हाला चालायला लावलं! प्रत्येक रस्त्याची खासियत वेगळी. प्रत्येक रस्त्याचे प्रॉब्लेम्स वेगळे. पण रस्ता कसाही असला तरी एका पावलानंतर दुसरे टाकायचं आणि सहसा एकदा एक रस्ता पकडला की मागे वळायचे नाही. अगदी —“अरेच्छ्या, तो दुसरा रस्ता घेतला असता तर बरं झालं असतं”— असं वाटलं तरी! या २८०० किलोमीटर मध्ये बऱ्याच वेळा रस्ते चुकलो. स्थानिक भाषेत “भटकलो”. खूप वेळेला असं लक्षात आलं, नेहेमीच मुक्कामाला पोहोचल्यावर, की शॉर्टकट घेऊन येता आलं असतं. उगीचच जास्त चाललो. पण जास्त खंत केली नाही.

हायवेवरून चालणे सगळ्यात सोपे. सरळ सुंदर रस्ते. खाचखळगे नाहीत. पण झाडंपण नाहीत! अजिबात सावली नाही; पिण्याच्या पाण्याची सोय नाही — रस्त्यांवर धाबे. तिथे चहा पाण्यासाठी थांबायचं. पण या रस्त्यांवर किलोमीटरचे दगड असतात. त्यामुळे किती चाललो हे व्यवस्थित समजत राहतं. किंबहुना किती चालायचे अजून राहिलं आहे ते समजतं. राज्य महामार्ग त्यामानाने बरे. तिथे रस्त्यांवर सावलीसाठी झाडं शिल्लक असण्याचे चान्सेस जास्त. अधून मधून बोअरवेल्स सुद्धा दिसायच्या. बहुतेकवेळा अश्या रस्त्यांवर थोड्या थोड्या अंतरावर छोटी गावं असायची. गाव म्हटलं की चहाची टपरी —किंवा कुठे थंड पाणी मिळण्याची शक्यता. रस्त्यावरून येणारा जाणारा “नर्मदेऽ हर” म्हणणार.

एकंदरीत राष्ट्रीय महामार्गपेक्षा जास्त चहलपहल.

बैलगाडीचे, ट्रॅक्टरचे रस्ते बहुधा मुख्य गाडीमार्गापासून दूर — दोन गावांना जोडणारे — खास त्या गावांचे खाजगी रस्ते. हे बहुधा Google Mapsवर

न सापडणारे. हे अजूनच जवळचे. रस्त्याच्या बाजूने हमखास झाडं, आणि

त्यांच्या मागे हिरवीगार शेतं. उन्हात चालावं लागलं तरी डोळे सुखावणारे दृश्य. पण अचानक हे रस्ते एखाद्या पायवाटेचा मार्ग दाखवत साथ सोडायचे, तर कधी एखाद्या डांबरी रस्त्याला लावून देत हात झटकून मोकळे व्हायचे. या रस्त्यांवर बैलगाडीच्या, ट्रॅक्टरच्या चाकांची खोबण असते. रस्ता मुरुमाड, खडकाळ असेल तर ठीक. मातीचा असेल तर बाजूच्या शेतातलं पाणी तेथे जाऊन चिखल झालेला. मग कसरत करत जायचं. किंवा आता जे होईल ते होईल म्हणत. लहानपणी ज्याबद्दल आईचा मार खाल्ला तसा, चिखल तुडवत जायचं. त्यातही मज्जा असते. आणि मग गावात पोहोचलं की हमखास कुणीतरी पाय धुवायला बोलावणार; मग पाठोपाठ चहाचा आग्रह! शहरी दिसत असूनही चालत परिक्रमा करताहेत याबद्दल कौतुकही.

पायवाटा आणखीनच आपुलकी दाखवणाऱ्या. शेतातून, पठारातून, टेकडीवरून जाणारे हे रस्ते. कुण्या भल्या गावकऱ्याने, “केवळ तुम्हाला म्हणून हा शॉर्टकट सांगतो” अश्या थाटात दाखवलेला रस्ता. वाटेवरच्या प्रत्येक परिक्रमावासीला “केवळ तुम्हाला म्हणून” दाखवला जाणारा. अश्या रस्त्यांवर वाटेत ओढे, ओहोळ हमखास लागणार. पायात बुट, मोजे असतिल तर दहा मिनिटं मोडली असं समजायचं. नाहीतर ओल्या मोज्यांनी चालायची तयारी ठेवायची. अश्या रस्त्यांवर आजूबाजूला बोरं, आवळे यांची झाडं सुद्धा सापडतात. आम्ही अक्षरशः हावरटपणा करत बोरं आणि आवळे खाल्ले. रस्ता शेतातून असेल आणि शेत तूर, हरभरा, मटार असलं काही असे तेव्हा त्या वाटेवरचा प्रवास आणखीनच सुखावह असे. परिक्रमेच्या कालावधीत तुरीच्या अगदी कच्च्या शेंगांपासून वाळून तयार झालेले तुरीचे दाणे आम्हाला खायला मिळाले. हरभरा खुडायचा मोह झाला होता — पण तो आम्ही टाळला. त्यापेक्षा गावात कोणी

दिलेल्या भाजलेल्या हरभऱ्यावरच समाधान मानलं. मात्र मटारच्या बाबतीत असा संयम ठेवणं कठीणच गेलं. झाडावरून तोडलेला मटार इतका गोड लागतो आणि म्हणून परत परत तो तोडायला हात जातो असं स्वतःलाच तदन खोटं justificationही देऊन टाकलं! मका, ऊस, केळी — अश्या ‘खाद्यपदार्था’चीही शेतं होती पण त्यांचा नुसताच शेतात मिळणारा गारवा अनुभवला.

पण शेतातून जाणारी पायवाट हा प्रकार तसा फसवा, थोडासा धोकादायक. शेतात पीक उगवायला पाणी द्यावं लागतं, हे माहित होतं. पण त्या पाण्याने चिखल होतो आणि त्या चिखलात पाय रूू शकतात हे मात्र या रस्त्यातून चालताना चांगलंच कळलं. चांगलच म्हणजे किती? तर अश्या एका गव्हाच्या शेतातल्या, नुकत्याच पाणी बंद केलेल्या शेतात मीनलने टाकलेले पाऊल,

पाय उचलल्यावर वरती आले पण सॅन्डल खालती ठेऊन! मुक्कामाला पोहोचल्यावर तातडीने नवीन सॅन्डल विकत घ्यावे लागले. भल्या पहाटे शेतातून वाट असे तेव्हा रोपांवर पडलेले दव पायातल्या मोज्यांवर येऊन मोजे ओले व्हायचे. पण भल्या पहाटे शेतातून जाताना पहाटेच्या आकाशप्रभेतून उगवणारा सूर्य पाहणे म्हणजे आपल्या दिवसाची सुरुवात उत्तम झाली असा दिलासा आणि उत्साह देणारी असे. परिक्रमेतल्या किती तरी पहाटे या अनुभवाने आम्हाला उपकृत केलं आहे.

डोंगरवाटा मात्र इतर डोंगरांमधल्या वाटांसारख्याच अवखळ, कसोटी बघणाऱ्या, दमछाक करणाऱ्याच निघाल्या. दक्षिण तटावर शूलपाणी जंगलात आणि उत्तर तटावर मांडुगड उतरताना डोंगरवाटा होत्या. शूलपाणी जंगलाबद्दल खूप काही वाचलेलं होतं. खूप कठीण रस्ता आहे, कसलेल्या गिर्यारोहकांचाच तिथे निभाव लागतो वगैरे या मार्गाबद्दल ऐकले होते. प्रत्यक्षात ती वाट फक्त अवघड निघाली — अशक्य नव्हे. ज्यांनी कधीही ट्रेकिंग केलेलं नाही अशा वयस्क आज्ज्यानाही चढायला त्रास झाला पण हाफहुफ करत त्या ती वाट चढून आल्या. अर्थात रस्ता अवघड आहेच. मुरमाड भरड असलेल्या वाटा. तीव्र चढणीचे चढ आणि उतार. अत्यंत तुरळक झाडी — त्यामुळे सावलीचा पत्ता नाही. दुपारच्या चढणीला उन्हाचा त्रास. पण सावकाश, मजल दरमजल करत चढता येणारा रस्ता. प्रश्न उतरायचा होता. मी आणि मीनलने खप्परमाळचा डोंगर उतरतांना पडण्याचा विक्रम केला असेल इतक्या वेळा पडलो.

खप्परमाळचा तो उतार डोंगरमाथ्यावरचा आहे — वाटेच्या दोन्ही बाजूना खोल दरी. त्यामुळे विहंगम दृश्य! ज्यांना पायी परिक्रमा करायचे आहे — त्यांनी चुकवू नये असा मार्ग! मांडुगडाचा

उतरण्याचा मार्गही असाच कठीण आहे — तो जास्त खडकाळ आहे आणि मार्गावर चुन्याने दगड रंगवून मार्ग चुकण्याची शक्यता कमी केलेली आहे.

आम्ही नदीकाठच्या मार्गाची उत्सुकतेने वाट बघत होतो. बुधनीनंतर आम्ही त्या मार्गाला लागलो. नर्मदाच काय कुठलीच नदी सरळ वाळवंटी किनारा दोन्ही बाजूला ठेवून वाहत नाही. वाटेतल्या टेकड्या, जंगलं यातून

मार्ग काढत प्रवाह वाहतो. त्यामुळे मैयाकिनाऱ्याचा मार्ग कधी टेकड्यातून, कधी जंगलातून, कधी टेकडीवरच्या जंगलातून, तर कधी अगदी प्रवाहाच्या बाजूने किनाऱ्यावरून जातो. सगळ्याच पायवाटा! चढउताराचा रस्ता — दमछाक करणारा. त्यामुळे अंतराचा अंदाज येत नाही. बराच वेळ चाललो आहे म्हणून अंतर खूप कापले गेले असेल असं मुळीच नाही. बरं

किनाऱ्यावरचा रस्ता तरी ठीकठाक असावा — तर नाही. मैयाकिनारी जिथे शक्य असेल तिथे शेतं आहेत. बहुधा गहू पेरलेला. नदीशेजारी असूनही पाणी द्यावेच लागते. पाणी द्यायची पद्धत म्हणजे स्प्रिंकलरने. वीज फुकट, बक्कळ पाणी असणारी मैया शेजारी — त्यामुळे तासादोन तासांनी पाणी बंद करायची पद्धत नाही. या जास्त पाण्याने शेतजमीन मस्त मऊ होते — अत्यंत सुरेख गुळगुळीत चिखल तयार होतो. छोटी वाट, किनाऱ्यावरचा उतार, घसरवणारा चिखल, पाठीवर बॅग, हातात दंड आणि कमंडलू — या परिस्थिती तोंडात मैयाचं नाव, किंबहुना

धावा जरी असला, तरी एकदोनदा पडून फजिती झाल्याशिवाय राहतच नाही. आणि यात जर स्प्रिंकलर चालू असतील तर

परिक्रमेच्या अंघोळीच्या ठिकाणी सहसा न सापडणारा शॉवरबाथ पण होऊन जातो. मैयाचा आर्ततेने धावा जर कुठे होत असेल तर तो इथे!

काही ठिकाणी मैयाकिनारी वाळवंट आहे. भस्सकन पाय आत जातो! वेगाने चालणं तर सोडाच, पायात बूट असतील तर त्यात वाळू जाऊन ते जड होतात. बरं बारीक वाळूऐवजी छोटे दगड असतील तर पायाला छानपैकी ऍक्युप्रेसर होणार — सगळे बिंदू टोचून निघणार. कधी दगडी

रस्ता आहे. पण दगड कसा? तर कातळातला मऊ भाग वर्षानुवर्षांच्या ऊन—पाऊस—पूर यांनी झिजून गेलेला आणि त्यामुळे टोकदार कपच्या पसरल्या असाव्यात असा. तिथूनही चालणं जरा कठीणच. एकंदरीतच नदीकाठचा रस्ता म्हणजे कसरतच. पण तरीही हा परिक्रमेतील सगळ्यात आवडता भाग — मैयाकिनाऱ्यावरचे रस्ते. वाट कितीही कठीण असली, तरी शेजारून मैया हा अनुभवच इतका सुखकारक असतो की सगळा त्रास त्यापुढे नगण्य ठरतो. पायी परिक्रमा करणारे परिक्रमावासी

केवळ या अनुभवासाठी पडत धडपडत मैनाकिनारी यायचा प्रयत्न करत असतात!

अगदी मोठे हायवे सोडले तर परिक्रमेत सकाळच्या शांत वातावरणात चालणं एक सुंदर अनुभव असतो. थंडी असते. शांतपणे नामसमरण चालू असतं! पहाटेच्या उजेडात निसर्ग सौंदर्य समोर उभं ठाकतं! टाकलेलं प्रत्येक

पाऊल संकल्पपूर्तीच्या दिशेनेच पडत असतं. अंगात उत्साह असतो. त्यातून छान झोप झालेली असावी. व्यवस्थित अंधोळ, पूजा करून निघालेले असावे — प्रसन्न वाटत असतं. अगदी कितीही जवळचा जोडीदार असला तरीही, परिक्रमेत तुम्ही चालताना एकटेच असता. प्रत्येक जण आपापल्या विचारात गुंग — चिंतनात मग्न. याउलट संध्याकाळी सरत्या उन्हात मुक्कामाचे वेध लागतात. लांबून मोबाईलचा टॉवर, मंदिराचा कळस यांचा शोध चालू होतो. जागा कशी असेल, तिथली व्यवस्था कशी असेल याचे विचार मनात असतात. दिवसभरात घडलेल्या, नोंद करण्याजोग्या घटनांची मनातल्या मनात ते कागदावर कसे उतरावयाचे याची जुळणी चालू असते. परत, सकाळपेक्षा वेगळ्या कारणाने, सगळेजण शांत असतात. आणि या सगळ्या नाट्याचे, परिक्रमेतले रस्ते मूक साक्षीदार असतात

शेवटी एका खास रस्त्याबद्दल लिहिलेच पाहिजे. अमरकंटक हे मैयाचं उगमस्थान मानलं जातं. अमरकंटकमध्ये येण्याचा रस्ता उत्तर तटावरून आहे. परंतु तिथे दक्षिणतटावर जाता येत नाही. त्यासाठी साधारणपणे दोन

किलोमीटर पुढे पूर्वेला 'माई की बगिया'ला जावे लागते. तिथल्या दाट झाडीमध्ये नर्मदा मातेचे एक मंदिर, आश्रम वगैरे आहे. दक्षिण तटावर असलेल्या या मंदिरापाशी एक तीन फुटी सिमेंटचा छोटा - वीस फूट लांब रस्ता आहे. त्याला 'तटपरिवर्तन पथ' असं नाव आहे. कल्पना अशी की या रस्त्याची

सुरुवात उत्तर तटावर आहे तर दुसरं टोक हे दक्षिण तटावर आहे. म्हणजे हा रस्ता ओलांडला की परिक्रमावासी उत्तर तटावरून दक्षिण तटावर येतात. वमलेश्वरचा समुद्र प्रवास हा एक U-turn आणि माई की बगियाला असलेला तटपरिवर्तन पथ हा दुसरा U-turn. या छोट्याश्या रस्त्यापाशी पोहोचलो तेव्हा 'चला, आणखीन एक टप्पा पार पडला!' अशी भावना होती. सकाळी आम्ही तिथे पोहोचलो तेव्हा दोघेच जण होतो. आम्हाला येताना पाहून एक पंधरा सोळा वर्षांचा मुलगा धावत आला - आम्हाला

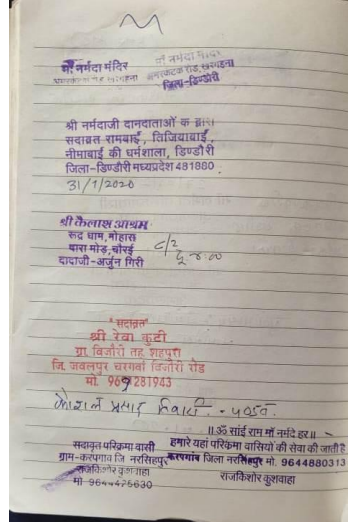

त्याने तिथेच थांबवलं. मग तट परिवर्तन म्हणजे काय ते सांगितलं. एकदा हा रस्ता ओलांडला की परत जाता येणार नाही अशी ताकीद दिली. मग आम्हाला एक प्रार्थना त्याने त्याच्या मागोमाग म्हणायला लावली. शब्द आठवत नाहीत पण तिचा आशय मोठा छान होता. "हे मैया, आमची आतापर्यंतची परिक्रमा छान झाली आहे. यापुढची परिक्रमसुद्धा निर्विघ्न पार पडू दे. उत्तर तटावरून येताना आमच्या हातून कळत नकळत झालेल्या चुकांबद्दल आम्हाला माफ कर. हा मार्ग ओलांडला की आम्ही परत जाणार नाही वगैरे". ही प्रार्थना संगितल्याबद्दल त्याने आमच्याकडून दक्षिणा घेतली. त्यावेळी त्याला मी त्याचे नाव विचारले - "जेम्स!" त्याने ठणकावून सांगितले. मैयाभक्तीला धर्माचं बंधन नाही याची पुनः खात्री पटवून घेत आम्ही दक्षिण तटावर आलो!

—०—०—०

परिक्रमेत रात्रीचा मुक्काम कुठल्या आश्रमात, देवळात वगैरे असेल तर "यहाँ सील मिलता हैं क्या?" असा प्रश्न प्रत्येक परिक्रमावासी एकदातरी त्या आश्रमचालकाला किंवा आजूबाजूच्या एखाद्या परिक्रमावासियाला हमखास विचारतो. सर्वस्वी मैय्याभरोसे चालणाऱ्या या उपक्रमामधला 'सील' हा एक ऑफिशियल वाटणारा भाग आहे. परिक्रमा सुरु करताना संकल्प पूजा करणे आवश्यक मानले जाते. परिक्रमेच्या एक धार्मिक कार्य आहे, त्याचा भाग म्हणून ती पूजा असते. पण ओकारेश्वरमध्ये १०० रुपये देऊन, आम्ही परिक्रमावासी असल्याचं एक प्रमाणपत्र करून घेतलं. आता तिथे बऱ्यापैकी सावळागोंधळ होता - त्यामुळे त्या पाच मिनिटांच्या कामाची माहिती मिळणे हे जास्त दुष्कर काम ठरले. मग आम्हाला कोणीतरी सांगितले की एक वही बरोबर ठेवा - आणि ज्या ज्या आश्रमात, देवळात, धर्मशाळेत रात्री मुक्काम कराल तिथला शिक्का त्या वहीत मारून घ्या. आता शिक्क्याला हिंदीमध्ये नक्की काय म्हणतात हे बहुतेकांना माहिती नसावं, त्यामुळे प्रश्न "यहाँ सील मिलता हैं क्या?" असा यायचा.

सील ही एक मोठी गमतीची गोष्ट. त्याच्यामागचा हेतू फार छान आहे. अपेक्षा अशी की परिक्रमामार्गावरच्या प्रत्येक आश्रमाने, देवळाने, धर्मशाळेत, प्रत्येक परिक्रमावासियाच्या वहीत शिक्का मारायचा, त्या परिक्रमावासियाची माहिती - नाव, फोन नंबर - तारखेसहीत आश्रमातल्या

वहीत नोंद करून ठेवायची. याचे वेगवेगळळे उपयोग आहेत. एकतर वहीत असे शिक्के दिसले की आश्रमचालकाला ही व्यक्ती खरोखरच परिक्रमावासी आहे याची खात्री पटते. एखादापरिक्रमा वासी नक्की कुठे आहे हे या नोंदींवरून शोधता येते. एका वर्षात आश्रमातल्या व्यवस्थेचा किती जणांना लाभ मिळाला हे कळायला मदत होते. वगैरे, वगैरे. आजकाल मोबाईल फोनमुळे प्रत्येकजण आपल्या घरच्यांच्या कायम संपर्कातराहू शकतो, राहतो. त्यामुळे आश्रमातल्या नोंदीचा फारसा उपयोग नाही हे खरे.

पण तरी आम्ही एक वही केली, त्यात इमानेइतबारे शिक्के घेतले. त्या निमित्ताने, त्या आश्रमाबाबत काही चार आठवणी लिहून ठेवल्या. पहिल्या काही दिवसातच यातला अनागोंदीपणा कळून आला. बऱ्याच आश्रमात, शिक्का मागितला की कुठेतरी ठेवलेले स्टॅम्प पॅड आणि शिक्का दाखवला जाई; "लगा लो अपने आप" असं सांगितलं जाई. परिक्रमा ही open-book परीक्षा आहे. आपणच प्रश्नपत्रिका काढायची, आपणच उत्तरं लिहायची आणि आपणच आपल्याला मार्क द्यायचे! इथे कोणी तपासणारे नाही. तेव्हा या शिक्क्यांना काही अर्थ नाही हे समजले. मग आम्हीही त्याबाबतीत फारसा उत्साह दाखवला नाही.

काही महंत मात्र शिक्का घेण्याबाबत आग्रह करत. आधी कुठे नोंद करून ठेवत. त्या आश्रमाना मदत करणाऱ्या लोकांसाठी तो एक संदर्भ असे. किती जणांसाठी मदत केली आणि किती प्रत्यक्ष आले हे बघण्याचा कदाचित तो एक मार्ग असेल. आता आमच्यासारख्यांनी शिक्क्यांबद्दल फारसा उत्साह दाखवला नाही - पण ग्रामीण भागातून येणारे परिक्रमावासी त्याबाबत घाबरून असत. कुठल्याही सरकारी कागदपत्राला आणि तो

कागद देणाऱ्या अधिकाऱ्याबद्दलची भीती तिथे आपोआप उमटत असे. याचा गैरफायदा काही आश्रमचालक घेत असत. विशेषतः महिला परिक्रमावासीयांना स्वयंपाकाकासाठी अडकवून ठेवायला ते याचा वापर करीत. आम्हाला असा अडकवण्याचा प्रयत्न झाला तेव्हा शांतपणे - "नर्मदेऽ हर" म्हणत शिक्का न घेता आम्ही बाहेर पडलो. सगळ्यांनाच असं जमत नसे.

काहीही म्हणा, शिक्क्यांची ही वही हा आमचा एक परिक्रमेच्या आठवणी जाग्या ठेवणारा एक खास ठेवा आहे. कधीतरी ती वही निघते. शिक्के बघितले जातात. तारखा बघितल्या जातात. त्या आश्रमाच्या आठवणी निघतात. महंत डोळ्यापुढे येतात. कधी वाद होतात. महंतांची, आठवणींची गल्लत होते. मीनल तिच्या आठवणींच्या बाबतीतल्या जन्मगत कौशल्याचा वापर करत ती सांगत असलेली हकीकतच कशी खरी आहे हे पटवून देते. या सगळ्यात मलाही माझी चूक कळलेली असते - पण तिच्याकडून ती हकीकत परत ऐकण्यात गंमत असते. तेव्हा त्या शिक्क्यांचा खरा उपयोग कळतो - परिक्रमेच्या आठवणी जाग्या ठेवणारे हे शिक्के!

-0-0-0-

“परिक्रमेला निघाला आहात तर चांगलं चुंगलं जेवण विसरा”— दोन परिक्रमा केलेल्या ज्येष्ठ परिक्रमावासियाने हा ईशारा दिला होता. परिक्रमेसमबंधी माहिती देणाऱ्या एका WhatsApp ग्रुपवर त्यांची ओळख झाली होती. “... आणि स्वयंपाक करायला शिका. बहुतेक ठिकाणी सदाव्रत मिळतं आणि आपलं जेवण आपल्यालाच बनवावं लागतं” दुसरा सल्ला मागोमाग आला. जेव्हा बोलण्यात आलं की आम्ही पती—पत्नी

- 46 -

दोघे परिक्रमा करू इच्छितो तेव्हा ते म्हणाले —“मग तुम्हाला स्वयंपाक

नाही आला तरी चालेल — तुमची पत्नी आहेच ना त्यासाठी!” मला त्यावर काय बोलावं हे कळलं नव्हतं! आपल्या रोजच्या जीवनातले पारंपरिक रोल तिथेही पळाले जावेत अशी बहुतेक परिक्रमावासीयांची आणि विशेषतः आश्रमातल्या महंतांची अपेक्षा असते.

“तुम्ही तर एकट्यानेच केल्यात दोन्ही परिक्रमा. तुम्हाला आता उत्तम स्वयंपाक येत असेल”. मी त्या सदृहस्थाना म्हटलं! त्यावर ते अभिमानाने म्हणाले —“छे — मी कधीच स्वयंपाक केला नाही. अगदीच नाईलाजाने तशी वेळ अली तर मी एखाद्या माताराम असलेल्या गृपमध्ये जात असे किंवा गूळदाणे खाऊन वेळ निभावून नेत असे. पण मी दोन्ही परिक्रमा स्वयंपाक न करता केल्या!” हा वृथा अभिमान बऱ्याच पुरुष परिक्रमावासीयांमध्ये आढळतो! स्वाभिमानी पुरुष! उपाशी राहून पण हातात लाटणं धरणार नाही — अश्या बाण्याचे.

परिक्रमेत शिधा घेऊन स्वयंपाक करावा लागतो हे खरं आहे पण त्याचबरोबर बहुतेकवेळा “बनीबनाई” जेवण मिळते हे सुद्धा तितकंच खरं.

परिक्रमामार्ग मुख्यत्वेकरून मध्य प्रदेश आणि गुजरातेतून जातो. तसा तो महाराष्ट्रातूनही जातो — पण अगदीच थोडा — जेमतेम काही शे किलोमीटर. परिक्रमा मार्गावरची जमीन सुपीक, पाण्याची मुबलकता — त्यामुळे हिरवीगार. केळी, ऊस, कापूस, तांदूळ, गहू, हरभरा, तूर — ही मुख्य पिकं. मध्य प्रदेशातला बहुतेक पट्टा गव्हाचा तर गुजरातेत तांदुळाचे प्राधान्य. अर्थात मध्य प्रदेशातही इतका तांदूळ पिकतो की पंजाबखालोखाल तांदुळाच्या उत्पन्नात बहुधा मध्य प्रदेशाचा क्रमांक लागावा.

परिक्रमामार्गावरले आश्रम, धर्मशाळा आजूबाजूच्या शेतकऱ्यांच्या दानावर अवलंबून असतात. त्यामुळे आश्रमांतील जेवण हे तिथे आजूबाजूला जे पिकतं तेच बहुधा असतं. तयार जेवण

देणाऱ्या आश्रमांमध्ये दुसरा प्रश्न असतो किती जणांचं जेवण बनवायचं याचा. रात्रीच्या जेवणाचा अंदाज सोपा. किती परिक्रमावासी उतरले आहेत हे नक्की माहित असतं. पण सकाळी किती जण जेवायला असतील याचा अंदाज घेणं कठीण असतं. पण इथले महंत, व्यवस्थापक यांना बऱ्यापैकी अंदाज असतो. अंदाजच तो — चुकतोही. त्यातून परिक्रमावासी म्हणजे चालणारे प्राणी! एकतर चालून थकलेले असतात आणि अजून भरपूर चालायचं असल्याने चालायला ऊर्जा मिळेल असं काही त्यांना हवं

असतं. त्यामुळे एकंदरीतच गहू प्रिय. तसेही सामान्य मध्य प्रदेशवासी लोक रोजच्या जेवणात मुख्यत्वे गहूच खातात! या परिक्रमावासीयांना तांदूळ समोर आला की यांच्या कपाळावर आठ्या हमखास दिसणार. “चावल खानेसे पेटमे गॅस होता है”, “चावलसे चलनेमें फुर्ती नहीं आती”— अशी वेगवेगळी कारणं देऊन ते भात, खिचडी खाणं टाळायचे. पण खिचडी हा गुजरातमधल्या जेवणाचा मुख्य पदार्थ! कढी खिचडी हा सर्वसामान्य बेत. तर दाल—रोटी; सब्जी—रोटी हा मध्य प्रदेशातल्या मुक्कामांचा.

मध्य प्रदेशात रोटी — मराठी लोक ज्याला — पोळी किंवा चपाती म्हणतात — याच बरोबर पुरी आणि टिक्कड यांनाही जेवणात महत्व आहे. पुरी प्रिय — कारण करायला सोपी. चुलीवर ढणढण तेल उकळायला लागलं की पुऱ्या तयार व्हायला कितीसा वेळ? बऱ्याच घरांमध्ये जिथे आम्हाला जेवण मिळालं — तिथेही पुरी करण्याकडे कल. कारण हेच. करायला सोपी. पोळ्या कोण लाटत आणि भाजत बसणार. तेल नसेल तर पुढचा आवडता प्रकार म्हणजे टिक्कड. मराठी जेवणातला रोट. मध्य प्रदेशातला टिक्कड. साधारणपणे तीन ते चार पोळ्यांच्या कणकेचा गोळा फक्त हातावर पसरत छोट्या भाकरीच्या आकाराचा जाड टिक्कड करायचा. तो पहिल्यांदा तव्यावर भाजायचा आणि मग दुसरा टिक्कड हातावर तयार झाला की तो तव्यावर आणि आधीचा, चुलीतल्या लाकडावर शेकायचा. टिक्कड पूर्ण भाजायलाही वेळ लागतो. पण पोटाला दमदमीत आधार देतो. त्यामुळे परिक्रमावासीयांमध्ये अत्यंत प्रिय प्रकार आहे. परिक्रमेत आमचंही जेवण नेहेमीपेक्षा जास्त झालं होतं. नेहेमीपेक्षा दुप्पट तिप्पट जेवत होतो आम्ही — पण तरीही एका टिक्कडमध्ये बाद व्हायचो. तर सात आठ टिक्कड एकावेळी खाणारे पण शरीरयष्टीने सडपातळ असणारे परिक्रमावासी मी बघितले आहेत. हे बहुधा ‘दिनमे—

४०किमी' वाली मंडळी असत किंवा जटाधारी साधू! टिक्कडइतका नाही पण बऱ्यापैकी प्रचलित असणारा अजून एक पदार्थ — बाटी. करायला सोप्या. कणकेचा गोळा धुमसत्या गोवऱ्यांवर हळू भाजत केलेला. एकाचवेळी दहा पंधरा बाट्या शोकत पडलेल्या असतात. दाल—बाटी किंवा बाटी—चुरमा असा खाण्याचा प्रघात आहे. मी मात्र बाटीपासून जरा लांबच राहिलो — मला फारसा न पटलेला पदार्थ.

आम्ही गुजरातेत होतो तेव्हा खिचडीवर भर होता. वेगवेगळ्या चवीच्या, खूप घट्टपासून अगदी आसट्ट असे खिचडीचे प्रकार खाल्ले. खिचडी करायला सोपी. आयत्यावेळी जास्त लोक आले तर पटकन दुसऱ्यांदा टाकून पंधरा मिनिटात पानात वाढता येणारा पदार्थ! बरोबर काही नसले तरी ठीक. लोणचे, कढी असेल तर वाहवा. तवा, परात, पोळपाट, लाटणं असला कुटाणा नाही. म्हणून घासायची भांडीसुद्धा फार नाहीत. त्यामुळे बऱ्याच वेळा आश्रमात संध्याकाळच्या वेळी खिचडी खाल्ली. रोटी, टिक्कड यांच्याबरोबर मात्र काहीतरी हवेच. बहुतेक वेळा, तुरीच्या डाळीचं वरण. कोठारात किती डाळ शिल्लक आहे यावर डाळ आणि पाणी यांचं प्रमाण ठरायचं. वरणाऐवजी भाजी असेल तर त्यात मुख्य भाजी — बटाटा! त्याबरोबर टमाटे. कांदा, लसूण परिक्रमावासीयांना वर्ज्य. त्यामुळे कांद्याचे भाव वाढले तरी परिक्रमावासीयांच्या जेवणावर परिणाम होत नाही. बटाट्याबरोबर खूप वेळा आम्ही फुलकोबी किंवा फ्लॉवर खाल्ला. इतका की नंतर बटाटा + फ्लॉवर ही एरवी श्रीमंती भाजी नको वाटू लागली. वालाच्या शेंगासुद्धा घरोघर. मटार तयार होऊ लागला तेव्हा क्वचित त्यानेही भाजीत हजेरी लावली. कोथिंबीर इतकी उपलब्ध असूनही जेवणातून जवळ जवळ हद्दपार असल्यासारखी.

पण ही झाली सर्वसाधारणपणे मिळालेली जेवणं. या २०६ जेवणात आवर्जून उल्लेख करावी अशी, लक्षात राहिलेली खूप जेवणं आहेत. परिक्रमा संपल्यावर एका मित्राशी त्याबद्दल भभरून बोलताना तो म्हणाला —“अरे, तू देवदर्शनाला गेला होतास का जेवायला ?”.

एकेकाची आवड! परिक्रमेत मंदिरं पाहिली आणि जेवणंही — हे मात्र खरं. मोरकड्याला दुपारी बारा वाजता आमच्या समोर भाकरी आणि वांग्याची भाजी ठेवणारी आदिवासी बाई लक्षात आहे. परिक्रमेच्या तिसऱ्या दिवशी दुपारी अपेक्षा नसताना अडीच वाजता मौनीबाबा आश्रमात जेवायला मिळाले होते — ते केवळ त्या अनपेक्षितपणामुळे लक्षात आहे. मंडवाडाला बाबुलाल काग यांच्या घरी रात्री त्यांच्या सुनेने गोड खिचडी, खारी खिचडी — त्यावर साजूक तूप, कढी, पोळी, बटाट्याची भाजी — इतका साग्रसंगीत बेत समोर ठेवला. त्यापुढे एका अगदी छोट्या आश्रमात पांढऱ्या मक्याची सुरेख भाकरी खाल्ली आणि परिक्रमा संपल्यावर एकदा तरी try करायचीच असं ठरवलं. गुमानदेवचं हनुमान मंदिर तिथे न जेवल्यामुळे लक्षात आहे! बलबला कुंडला खाल्लेली खिचडी चवीला ठीकठाक होती पण तिथल्या महंतांनी स्वतः केलेली आणि प्रेमाने

वाढलेली म्हणून आठवते. कार्तिकेय आश्रमातील बेत मुंजीच्या पंगतीत शोभेल असा होता — अगदी पापड कुरड्या सकट व्यवस्थित होता. भाडभूतच्या केवट आश्रमातलं जेवण तिथल्या गावकऱ्यांच्या अतिथ्यपोटी लक्षात आहे. भरुचला गावात शिरताना एका सेवेकऱ्याने हातात ठेवलेला थंडगार मिल्कशेक सुखावून गेला होता. डेरोलीच्या बकुळ आश्रमात दुपारच्या जेवणात अचानक शिंगाड्याची खीर पानात आली होती. वाळेश्वरच्या आश्रमात फार ऐकून असलेली शेवभाजी खायचा योग आला. ‘करून बघायच्या’ पदार्थाच्या यादीत त्याचं नाव आहे.

ग्वारी घाटला डॉ. सुळे कुटूंबाकडे केलेलं जेवण खुमासदार चवीबरोबर; खमंग गुळाच्या पोळीच्या चवीने आणि बरोबर रंगलेल्या गप्पांमुळे लक्षात आहे. त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी शरद मंदिर गावातल्या कटारे अन्नक्षेत्रात आमच्या ताटात इडली वाढून आम्हाला आश्चर्याचा धक्का दिला होता — आणि ते कमी होतं म्हणून त्याच्या नंतरच्या दिवशी सकाळी गरम बटाटे वडे धनपुरीच्या महेश पटेलानी हातात ठेवले! तिलकवाड्याला वासुदेव कुटीरमध्ये खूप दिवसांनी अस्सल मराठमोळ्या चवीचं जेवण जेवलो होतो. बडगामखेडीतल्या कमल पाटीदारांकडे तर लेकीच्या होणाऱ्या सासरच्यांची करावी अशी खातिरदारी त्या कुटुंबाने केली. त्यांच्याकडचा

मेथीचा लाडू हा 'न विसरायचा' पदार्थ आहे. जैत गावात केवट कुटुंबाने दुपारच्या वेळी ताटभरून पदार्थ आमच्या समोर ठेवले होते. कोटपार मेहंत च्या निर्भय सिंग राजपुतांच्या बायकोने झणझणीत वांग्याचा रस्सा आणि त्याचा त्रास होऊ नये म्हणून जिलबी पानात वाढली होती. गुरसीच्या लालबाबा आश्रमातला टमाटा—बटाटयाचा रस्सा — त्या लाल बाबानी

स्वतः केल्यामुळे जरा जास्तच खुमासदार लागला होता. संक्रांतीच्या आदल्या दिवशी झाँसी घाटला गौलोक धाममधल्या अनामिक माउलीने खास मध्य प्रदेशी कणकेचा लाडू खाऊ घातला. ती रेसिपी आता कुठेतरी हरवली

आहे याचं वाईट वाटतं आहे. कामटी गावातल्या चेताराम चरार यांच्या सुनेने वाढलेल्या हरभऱ्याच्या कोवळ्या पानांच्या मसालेदार भाजीच्या आठवणीने अजूनही तोंडाला पाणी सुटतं. परिक्रमेतला शेवटचा आठवड्यात मैयाची आमच्यावर विशेष कृपा होती. सकाळ संध्याकाळ आम्ही काही ना काही गोड पक्वान्न खात होतो. गुलाबजाम, शिरा, साबुदाण्याची खीर, रसगुल्ला, आट्टेकी खीर, आईस्क्रीम, लस्सी, बुंदी... जणू आमची परिक्रमा संपत आली म्हणून आमचे सगळे लाड मैया भराभर करून घेत होती.

परिक्रमेत बऱ्याच वेळा शिधा घेऊन स्वयंपाक करावा लागला. याला सदाव्रत म्हणतात. तुम्हाला स्वयंपाकाचं सगळं सामान — शिधा, अगदी डाळ, तांदूळ, तेल, तिखट, मीठ, हळद. जे आवश्यक ते सगळं असतं; स्वयंपाकाची भांडी असतात; चुलीसाठी लाकडं असतात! मग आपण चूल पेटवायची, स्वयंपाक करायचा आणि मग भांडी घासून परत करायची. त्यात सगळ्यात मोठं आव्हान चूल पेटवणे आणि मग ती पेटती ठेवणे हे

होते. चुलीने काजळी धरलेली भांडी घासणे हा अजून एक वैतागवाणा उद्योग.

यात अर्थातच भरपूर वेळ जात असे. साधारणपणे दीड दोन तास! सुरुवातीला अजिबातच न जमलेला हा प्रकार परिक्रमेच्या शेवटी जरा जमतोय असे वाटत होते. सर्वसाधारणपणे सदाव्रत देणारा तुम्हाला विचारतो की काय करण्यासाठी शिधा पाहिजे — म्हणजे खिचडी करणार का पोळी भाजी? त्याप्रमाणे डाळ तांदूळ किंवा कणिक, भाज्या वगैरे मिळायचं. सुरुवातीला आम्ही करायला सोप्या म्हणून खिचडीचा शिधा घ्यायचो — पण मग नंतर पोळी भाजी जास्त बरी वाटायला लागली.

सदाव्रत घेण्यात एक प्रश्न असायचा की किती शिधा घ्यायचा? देणाऱ्याला सहसा प्रश्न नसायचा — आम्हाला असायचा! उगीच खूप खिचडी उरली किंवा कारण नसताना पोळ्या लाटाव्या लागल्या तर ते उरलेलं अन्न फेकून घ्यायचं जीवावर यायचं. पण दुसरा मार्गही नसायचा. एखाद्या मुक्कामी पाच सहा जणांचा गृप असला किंवा एखाद्या अन्नक्षेत्रात खूपच गर्दी असेल तर हा जेवण बनवण्याचा कार्यक्रम सार्वजनिक व्हायचा! मग कोणी पोळ्या लाटतंय, कोणी त्या भाजतंय, कोणी भाजी, कोणी वरण, असा 'एकमेका साह्य करू, अवघे...' या धर्तीवर स्वयंपाक व्हायचा. यात सगळ्यात

महत्वाचा आणि म्हणून वादाचा मुद्दा असायचा की किती पोळ्या करायच्या? आश्रमातले महंत हे भरपूर आटा समोर ठेवायचे. अगदी माझ्यासारख्या या बाबतीत अनभिज्ञ माणसालाही समजायचं की हे जरा जास्तच पीठ आहे. पण महंतांचा शब्द शेवटचा! त्यांच्याशी वाद घालणे,

लॉजिकली काही पटवायचा प्रयत्न करणे म्हणजे भिंतीवर डोकं आपटण्यासारखे. त्या महंतांचा जास्त शिधा देण्यामागे उद्देश बहुधा चांगला असायचा. आत्ता दहा परिक्रमावासी आहेत, पण जेवायला बसेपर्यंत किंवा नंतर अजून दोन आले तर? त्यांना कशाला कामाला बसवा? परत त्यांच्यासाठी कुठे शिधा काढत बसायचं ? पण बहुधा स्वयंपाक जास्त होऊन फेकून घ्यायचीच वेळ यायची. त्यातून जर हा स्वयंपाक रात्री, दिवसभराच्या चालीनंतर, थकूलेल्या अवस्थेत केला असेल आणि शेवटी गायीच्या पोटात गेला तर जीवाचा तडतडाट व्हायचा. पण काही इलाज नसायचा हेही तितकेच खरं!

परिक्रमेच्या शेवटच्या आठवड्यात आमची फार चंगळ झाली. दररोज काही ना काही गोड, व्यवस्थित जेवण होत होतं. किनाऱ्यापासून लांबून चालत असूनही चूल पेटवून जेवण बनवावं लागलं नव्हतं. ओंकारेश्वर ६—

७ किलोमीटर राहिलं असताना अंजरुड गावात आम्ही संध्याकाळी थांबायचं ठरवलं. दिवसभर खूप उन्हात चाललो होतो, तरीही सहा किलोमीटर चालत जाऊन संध्याकाळी उशिरा ओंकारेश्वरला पोहोचणे अशक्य नव्हते — पण परिक्रमा संपल्याची रुखरुख मनात होती. चौघेजण गेले दोन आठवडे बरोबर चालत होतो. परिक्रमा संपली की ते त्यांच्या वाटेने — आम्ही आमच्या. परत कधी भेट होईल माहिती नाही. अश्या सगळ्या मनात असलेल्या विचारांनी; पण उघड — “दमलो बुवा आज — सहाच राहिले आहेत — करू उद्या. नाहीतरी आज जाऊन काय करणार आहोत आपण” असं वरवर म्हणत अंजरुडच्या माता मंदिरात थांबून गेलो. आणि इतके दिवस चाललेली मज्जा संपून आम्हाला चूल पेटवून खिचडी करावी लागली! बहुधा मैयालाही बघायचं होतं की आम्ही चूलबाईंची पूजा विसरलो तर नाही! परिक्रमेतली स्वतः केलेली एक अप्रतिम खिचडी आम्ही त्या दिवशी खाल्ली. आणि गंमत म्हणजे भांडं चाटून पुसून स्वच्छ करावं लागलं इतकी नेटकी झाली. सदाव्रत आणि बनीबनाई — परिक्रमेत शिकलेले दोन शब्द. आपापल्या परीने आम्हाला वेगवेगळे अनुभव देऊन गेलेले!

—०—०—०—

परिक्रमेत असताना खूप वेळेला सुखद अनुभव आले. डिसेंबरच्या महिन्यातली गोष्ट असेल — उत्तर तटावरल्या एका आश्रमात रात्री मुक्काम करायचा असं ठरवून आम्ही सकाळी निघालो होतो. कदाचित दुपारच्या जेवणाला उशीर झाला असेल, किंवा दुपारी काही वेळ रमत गमत चाललो असू, पण संध्याकाळ होत आली तसं लक्षात आलं की तो आश्रम गाठणं कठीण आहे. पण आज ठरवलेले अंतर पार करायचे म्हणून आम्ही चालतच होतो. शेतातून जाणारी वाट, त्यामुळे अंतराचा अंदाज येईना. पण नेहेमीप्रमाणे एक मोटारसायकलवाला भेटला. त्याने रस्ता दाखवत सांगितले — की जवळच एक आश्रम आहे. खरोखरीच एक अर्ध्या तासात आम्ही वाळेश्वर आश्रमात पोहोचलो. अंदाजापेक्षा लवकरच पोहोचलो. दुपारचे पाचही जेमतेम वाजले असतील नसतील. आश्रमात पाणी प्यायलो आणि पुढची वाट विचारली. तिथल्या सदृहस्थाने वाट सांगितली. नदीकाठाने होती. पण हेही सांगितलं की आज दिवसाउजेडी आम्हाला तिथे जाणे कठीण आहे. वाळेश्वरच्या आश्रमातली व्यवस्था जुजबी दिसत होती. आम्हालाही आमचं दिवसाचं 'target' गाठायचं होतं. त्यामुळे आम्ही जायला निघालो. तसं त्या माणसानं परत आवर्जून सांगितलं की जाऊ नका — पोहोचणं कठीण आहे. आतापर्यंत एक लक्षात आलं होतं की कोणी आवर्जून काही सल्ला देत असेल तर तो मानण्यातच फायदा असतो. त्यामुळे जरा नाखुशीनेच लवकर थांबून गेलो.

आश्रमातली व्यवस्था जुजबीच होती. तीन बाजूनी बंद, वर पत्र्याचे छप्पर पण समोरून उघडी, अशी एक मोठी खोली होती. तिथेच मग आसन लावलं. खोली समोरून उघडी, आश्रम मैनाकिनारी, डिसेंबरचे दिवस, रात्री छानच थंडी पडली. सकाळी उठून चालत असताना माझं आणि मीनालचं बोलणं झालं, की आता थंडी वाढतच जाणार आणि आपण घेतलेले

पांघरूण अपुरं पडणार. तेव्हा पर्याय दोन— एक तर त्या पांघरूणाला

आतून लावायला एखादी शाल विकत घ्यायची किंवा जिथे थांबू तिथे रात्रीपुरता रजई मिळते का ते पहायचे. हे आमचं बोलणं साधारणपणे साडेसहा सात वाजताचं.

आमचा त्या दिवशीचा रस्ता जिथे आम्ही आदल्या दिवशी येऊन राहणार होतो त्या दुसऱ्या आश्रमावरून होता. तो आश्रम जास्त बरा होता. बंदिस्त दिसत होता पण एक मात्र खरं — तो बऱ्यापैकी लांब होता आणि नदीकाठच्या त्या रस्त्याने आम्हाला दिवसाउजेडी पोहोचणं जरा कठीणच झालं असतं. तेव्हा वाळेश्वर आश्रमातल्या त्या माणसाचा सल्ला आम्ही ऐकला ते ठीकच झालं! नर्मदाकिनारी कोणी कळकळीने सांगत असेल तर ते ऐकावं या सल्ल्यावरही परत विश्वास बसला.

त्या दिवशी सकाळचा जेवणाचा मुक्काम सिनोर या गावात होता. गावात सात आठ महत्वाची मंदिरे आहेत असं ऐकलं होतं. गावात शिरलो तेव्हा काही फार वाजले नव्हते. दहा सव्वा दहा झाले असतील. गाव मोठं दिसत होतं. बाजारपेठ उघडतच होती. एका दुकानातून मला हाक आली — “नर्मदेऽ हर!”. ती नुसती हाक नव्हती तर बोलावणं होतं. मी मनात म्हटलं

चला आजचा पहिला पार्ले-जीचा पुडा मिळणार. खरंच तो दुकानदार बिस्किटाचे पुडे हातात घेऊन उभा होता. नाही म्हणायचा प्रश्नच नव्हता. दोन पुडे घेतले — एक माझा आणि एक मीनलचा! परत जायला वळलो तर त्याच्यामागे उभ्या असलेल्या एकाने म्हटले — “महाराज, हम आपको एक शाल देना चाहते हैं — क्या आप स्वीकार करोगे?”! मी निःशब्द! त्याने माझ्या हातात दोन शाली ठेवल्या. मीनलने त्या पाहिल्या, तेव्हा तीसुद्धा अवाक!

नंतर कळलं की तो दुकानदार त्यादिवशी सगळ्याच परिक्रमावासीयांना शाली वाटत होता. तेव्हा आम्हालाही त्याने दिल्या यात काहीच कौतुक नाही. पण त्याआधी दोन तास आमचं शाली घ्यायला हव्यात, असं बोलणं व्हावं; त्याआधी आम्हाला रात्री बऱ्यापैकी थंडी वाजवी; त्यासाठी त्या अर्धउघड्या खोलीत झोपावं लागावं आणि त्यासाठी वाळेश्वरला आम्ही उशिरा पोहोचावं; ही सगळी साखळी काय एक योगायोग होती? आणि खरोखरच योगायोग असेल तर केवढा गुंतागुंतीचा योगायोग होता तो!

आणिक एक प्रसंग. गावाचं नाव आठवत नाही. रस्ता डांबरी होता — पुढे जाऊन तो नदीकाठच्या रस्त्याला मिळणार होता. मुक्कामावरून सकाळी आठ दहा जण निघालो होतो. त्यांची साथ दिवसभर असणार होती. बहुतेक सगळे साधारण एकाच चालीने चालत होतो. पण तरीही परिक्रमेत इतके एकत्र कुणी चालत नाही — किंबहुना ते कठीणच असतं. एकत्र चालणं म्हणजे — जेवायच्या आणि रात्री मुक्कामाच्या ठिकाणी एकत्र असणं — आणि दिवसभरात कुठे चहाच्या टपरीवर, झाडाखाली विश्रांती घेताना परत भेटणं. तसं मी आणि मीनल काहीतरी बोलत बोलत निघालो होतो तेव्हा एक मोटारसायकल आमच्या शेजारी येऊन थांबली. त्याच्या

वेषभूषेवरून माणूस मुसलमान असावा. सुरुवातीचं ‘नर्मदेऽ हर’ झाल्यावर तो आम्हाला म्हणाला —“आप तो रस्ता भटक गये! आपने दाया मोड लेना था वो शायद आपने देखा नहीं!” आता तो ‘दाया मोड’ साधारणपणे एक दिड किलोमीटर मागे राहिला होता. तिथे म्हणे पाटी होती पण आम्ही ती बोलण्याचा नादात बघितली नव्हती. “आलिया भोगासी” म्हणत आम्ही उलट जायला वळलो तर तो पुढे म्हणाला —“ना ना — आपको उल्टा जानेकी जरूरत नहीं”— तिथे बाजूला असलेल्या एका पायवाटेकडे बोट दाखवत म्हणाला —“ये पगडंडी ले लो. ये आपको वही रास्तेसे मिलायेगी. ज्यादा लोग जाते नहीं हैं — मगर डरनेकी बात नहीं!”. त्याला धन्यवाद देत, आम्ही तो छोटा रस्ता पकडला — आणि खरंच थोड्या वेळात त्या दुसऱ्या रस्त्याला लागलो.

आता विचार करतो की आम्ही रस्ता चुकल्यावर ज्या ठिकाणाहून पायवाट होती तिथेच नेमका हा मोटारसायकलवाला आम्हाला कसा भेटला? परिक्रमेत उलट जायचं नाही असा एक साधारण नियम आहे. अत्यंत कर्मठपणे परिक्रमा करणारे तो कटाक्षाने पाळतात. आम्ही काही इतके कडवे नव्हतो. हा झालेला गोंधळ अनाहूतपणे झालेली चूक होती. एक किलोमीटर उलटं चालायला लागलं असत तर आमच्या दृष्टीने वीस मिनिटे वाया गेली — इतकंच. पण हे काहीही न होता आम्हाला व्यवस्थित मार्गाला लावलं — हा काय निव्वळ योगायोग होता का?

अजून एक अनुभव. परिक्रमा मार्गावर फळांची दुकानं फारशी दिसत नाहीत. जी काही दिसतात ती मोठ्या खेड्यांमध्ये — जिथे आठवडी बाजार भरतो अश्या ठिकाणी. अशाच एका बाजारातून जाताना — द्राक्षं विकायला दिसली. परिक्रमेत बरीच फळं खाल्ली होती — कधी विकत

घेऊन, कधी झाडावरून तोडून, कधी कोणी हातात दिली म्हणून. पण कोणी द्राक्षे दिली नव्हती आणि इतकं महाग फळ विकत घ्यायची इच्छा नव्हती. परिक्रमेला आलो आहोत, पिकनिकला नाही — हा विचार कुठेतरी मनात कायम होता. पण तरीही मनात विचार आलाच — की

आपण परिक्रमा संपवून परत जाईपर्यंत द्राक्षांचा मोसम संपलेला असणार — या वर्षी काही आपल्याला द्राक्षं मिळणार नाहीत. त्या दिवशीचा मुक्काम सोहागपूरला बावडीवाला मंदिरमध्ये होता. गाव तालुक्याचं — म्हणजे परिक्रमेच्या भाषेत मोठंच. मंदिर छान होतं — आम्ही चौघेपाच जण पाचलाच पोहोचलो होतो. आसन वगैरे लावून टेकून विश्रांती घेत होतो तोच तिथले महंत आले आणि आमच्या हातात एक रसरशीत द्राक्षांचा घड ठेवत मराठीत — म्हणाले “ही खास तुमच्यासाठी — घ्या खाऊन”. आता हा योगायोग का आणखी काही?

अनुभव तर बरेच आहेत. परिक्रमेच्या शेवटच्या आठवड्यात दररोज काही ना काही गोड पानात येत होतं. “मैया आपले फारच लाड करते आहे” असंही आमचं बोलणं झालं होतं. एका दुपारी मुंडी गावात आलो. चौकशी केली तर समजलं की गावातल्या मातामंदिरात सेवा मिळते. तिथे गेल्यावर एका दुकानदाराने आम्हा चौघांची व्यवस्था करण्याची जबाबदारी घेतली आणि जेवण तयार होईपर्यंत काही फराळ आणून ठेवला. त्या दिवशीच्या त्या जेवणाने बहार आणली. इतर पदार्थांबरोबर, त्या जेवणात गोड लस्सी, काजू कतली, जिलबी आणि गाजर हलवा होता. त्या दुकानदाराच्या

मित्रांनी परिक्रमावासीयांसाठी आमचीही थोडी सेवा म्हणून ते पदार्थ पाठवले होते. भरपेट जेऊन निघालो. बोलता बोलता मीनल म्हणाली — “आज पंच पक्वान्नांचा बेत झाला”. तर त्यावर मी म्हणालो “छे! चारच होती”. त्यानंतर एक दहा मिनिटात मोटारसायकलवरून येणारं एक कुटुंब आमच्यापुढे थांबलं. त्यातला माणूस म्हणाला — “देखा, आपको हमने पकडही लिया!”. मी हसून म्हटलं — “हमे याद नहीं आपसे मिले हुए, लेकिन आप कहते हो, तो सचही होगा!”. त्यानेही हसत सांगितलं — “तीन दिन पहले, आप हमारे गावसे गुजर रहे थे, और हमने आपको भंडारेपे बुलाया था. मगर आप नहीं आये. अब आपको पकड लिया”. आता भंडारा ह्या प्रकारापासून आम्ही जरा घाबरूनच दूर पळायचो. तेव्हा तो सांगतोय ते खरंच असणार. मग तो पुढे म्हणाला — “हम ओंकारेश्वर गये थे दर्शन करने. उसका प्रशाद लिजिए!”. त्याच्या बायकोने आमच्या हातावर मूठ मूठ गोड बुंदी ठेवली आणि ते कुटुंब आम्हाला “नर्मदेऽ हर” करत निघून गेलं. बोलल्यानंतर दहा मिनिटात पाचवं पक्वान्न आमच्या हातावर होतं. ह्याची कशी संगती लावायची?

सर्वसाधारणपणे पायी परिक्रमा करणाऱ्या सगळ्या परिक्रमावासीयांना येणारा एक सुखद अनुभव आम्हालाही बऱ्याच वेळा आला. चालताना अचानक लक्षात यायचं की आमच्याबरोबर एखादा कुत्रा चालतो आहे. म्हणजे अगदी बरोबर नाही - पण आगेमागे. शांतपणे, कसलीही अपेक्षा न ठेवता. एखादा अनोळखी परिक्रमावासी बरोबर असावा तसा. आम्ही कुठे चहाला थांबलो की हा रेंगाळणार. आम्ही पाय उचलले की परत आमच्या बरोबर.

परिक्रमेत अश्या कुत्र्यांना 'भैरवबाबा' म्हणतात. हे भैरवबाबा जसे अचानक

लक्षात येतात तसेच, कधीतरी लक्ष नसताना अचानक गायबही होतात. ही कुत्री पुढे काय करतात? परत आपल्या गावाला जातात का अजून एखादी सोबत शोधत कुण्या दुसऱ्या परिक्रमावससियाबरोबर जातात - माहिती नाही. परिक्रमेत बऱ्याच वेळेला मी आणि मीनल दोघेच असू. कित्येक किलोमीटर पुढे मागे कोणी नसे. अश्यावेळी बहुधा

भैरवबाबा बरोबर असायचे. जाताना एखादं गाव लागलं की त्या गावातली कुत्री मग या 'उपऱ्या' भैरवबाबांच्या मागे लागायची. कधी शोपूट पायात ठेवून तर कधी दात विचकत हे भैरवबाबासुद्धा त्या कुत्र्यांचा सामना करायचे. कधी ओढा, छोटी नदी लागली तर त्या पाण्यातून वाट काढत सोबत करायचे.

परिक्रमावासीयांचा असा समज की स्वतः मैयाच या भैरवबाबांच्या रूपाने परिक्रमावासीयांबरोबर चालत असते. त्यांना थोडावेळ साथ देते. 'तुम्ही एकटे नाही, मी तुमच्या बरोबर आहे' असा दिलासा देत असते!

परिक्रमेत मला एकदोनदा पोट खराब होणे, जुलाब असा त्रास झाला. त्यातल्या एका वेळेला चांगलाच झटका बसला. इतका, की आमच्या चालण्याच्या गतीवर परीणाम झाला. परिक्रमेत वापरली जाणारी सगळी

औषधं वापरून झाली. पण काही परिणाम दिसेना. किंवा कदाचित औषधाचा परिणाम व्हायला लागणारा वेळ लागत असेल. पण मी जरा निराशच झालो होतो. आता चालायचे सोडून, गाडीत बसून उरलेली परिक्रमा पूर्ण करावी लागणार का काय असेही वाटून गेले. संपूर्णपणे चालत परिक्रमा करायची असा संकल्प केला होता. तो मोडावा लागणार असं वाटू लागलं. पण मग दुसऱ्या दिवशी जरा बरं वाटायला लागलं. झपाट्याने पुर्वव्रत झालो. चालायला जुना वेग आला.

मला वाटतं १५ फेब्रुवारीला गजानन महाराजांचा प्रकट दिन होता. चौदा तारखेला मीनलने मला दुकानातून रवा, साखर घ्यायला सांगितलं.

कशासाठी ते मला कळेना. हळूहळू त्यामागची कथा बाहेर आली. मला बरं वाटावं म्हणून मीनलने मैयाची प्रार्थना केली होती. मला बरं वाटलं तर प्रकटदिनाला ती शिऱ्याचा नैवेद्य दाखवणार होती. तो शिरा ती स्वतः करणार होती!! परिक्रमेत असा संकल्प तिने केलाच कसा यावरून आमचं वाजलं — पण ती वेगळीच कथा आहे. तर तिला साखर, रवा

मिळाला पण तूप काही मिळालं नाही. दुपारी अडीच तीनच्या सुमारास एका धाब्यावर चहा प्यायला थांबलो. धाबेवाल्याने दोन वर्षांपूर्वी परिक्रमा केली होती. त्याने राहून जायचा खूप आग्रह केला. पण दुपारी अडीचलाच थांबायची माझी तयारी नव्हती; तर धाब्यावर शिरा करता येईल हा मीनलचा विचार. तिथे न थांबता मी तिला पुढे नेलं म्हणून ती चिडली.

त्यावरून अजून एक खटका! तर, त्या दिवशी एका महादेव मंदिरात थांबायचा विचार होता. तिथे पोहोचल्यावर तिथल्या रखवालदाराने आम्हाला राहूच दिलं नाही. नाही म्हणजे नाहीच म्हणाला! तिथून एखादा किलोमीटर पुढे अजून एक कृष्णमंदिर होतं. तिथे पोहोचलो. एव्हाना खूप थकून गेलो होतो. आता मंदिरात जाऊन पाठ टेकायची हाच मनात विचार. पण तिथेही निराशाच पदरी पडली. तिथला पुजारी जवळच्या गावात काही लग्नासाठी चालला होता. त्यानेही आम्हाला नाहीच म्हटले! आमच्या सगळ्या आर्जवं, विनवण्यांचा काही उपयोग झाला नाही. आता थकवा आणि अंगावर आलेली संध्याकाळ, दोन्ही समोर दिसायला लागले होते. राहण्याची काहीतरी व्यवस्था करणे भाग होते. काय करावं असा विचार करताना शेजारच्या शेतात एक नवीनच असावं असं घर दिसलं. एक प्रयत्न म्हणून तिथे विचारावं असा विचार केला आणि घराकडे गेलो. तर तिथे आमचं फारच उत्साहाने स्वागत झालं.

एका शेतकरी कुटुंबाचं ते शेतातलं घर होतं. आजी आजोबा तिथे राहात होते आणि त्यांची मुलं गावात होते. आज्जीनी नुकतीच गाडीने परिक्रमा

केली होती. आम्हाला पाहून त्यांना फारच आनंद झाला. आम्हाला सुद्धा, कित्येक दिवसांनी, ज्याचं दार बंद होत होतं अशी खोली झोपायला

मिळाली होती. सगळ्यात महत्वाचं मीनलला शिरा करायला तूप मिळालं. गॅस, भांडी मिळाली. तिचा संकल्प अगदी तिच्या मनासारखा पूर्ण झाला.

आता विचार केला तर वाटतं — त्या ढाबेवाल्याकडे न थांबण्याचा माझा निर्णय, दोन मंदिरात जागा न मिळणे — आणि म्हणून आम्ही त्या शेतातल्या पण सुसज्ज घरात विचारणा करणे — हे सगळं, कुठलीतरी शक्ती आमच्या नकळत घडवून आणत होती. हे काहीतरी योगायोगाच्या पलीकडील होतं. आम्ही मात्र, ढाब्यावरून पुढे निघालो म्हणून भांडलो, मंदिरात राहू दिलं नाही म्हणून त्या रखवालदाराच्या नावाने खडे फोडले. मात्र हे सगळं करताना या सगळ्याच्या शेवटी काही छान, काही योग्य असं घडणार आहे याची अजिबात जाणीव आम्हाला नव्हती!

एकदा काही झालं, दोनदा काही झालं तर योगायोग म्हणून सोडता येतं. एका मागोमाग एक असेच अनुभव येत गेलं तर काय म्हणावं? याचं स्पष्टीकरण कसं द्यायचं? परिक्रमा मार्गावर काहीतरी अनामिक, अगम्य, अनाकलनीय शक्ती आहे हेच खरं !

—०—०—०—

“आप कौन जात हो?”— परिक्रमेत पहिल्यांदा हा प्रश्न अंगावर आला तेव्हा जरा बावचळूनच गेलो होतो. माझ्यासारख्या शहरी माणसाला हा प्रश्न नेहेमीच गैरलागू वाटत आला आहे. एकविसाव्या शतकात जात, पोटजात, धर्म — या सगळ्याला शून्य किंमत आहे अशीच घरची, शाळेतली शिकवण. त्यातून परिक्रमावासीयांचा धर्म आणि जातही एकच. परिक्रमावासी ही. पण गंमत म्हणजे हा प्रश्न पहिल्यांदा एका

परिक्रमावासीयाकडूनच आला. तेव्हा जरा बुचकळ्यातच पडलो. पण टाळणे शक्य नव्हते. संध्याकाळच्या वेळी एका धर्मशाळेत आसन लावले होते. विश्रांती घेत होतो. दिवसभर चालून दुखणारे पाय चेपत बसलो होतो आणि हे महाराज आपले आसन हातात घेऊन मला विचारत होते — “कौन जात?”. “ब्राह्मण. सॉरी, बम्मन” मी जरा नाईलाजानेच उत्तर दिले. त्याबरोबर हसत त्याने आपले आसन माझ्या शेजारी लावले आणि थोड्या वेळाने, स्थिरस्थावर झाल्यावर मला हळू आवाजात म्हणाला — “सब जात के लोग जाते हैं परिक्रमा करने. सावधानिके लिये पुछ लेना बेहेतर होता हैं”. मग मीही त्याला विचारले — “आप कौन जात हैं?”. “हमभी पंडत हैं” त्याने जरा नाक वर करतच उत्तर दिलं.

कौन जात — या प्रश्नाची ती पहिली सलामी होती आणि मग काही दिवसांनी तो अंगवळणी पडून गेला. कुठे चहा प्यायला थांबलो असताना, कधी मुक्कामावर, कधी कोणी घरी जेवायला घेऊन गेलं असताना — अचानक हा प्रश्न समोर यायचा. बऱ्याच वेळेला लोक नाव विचारायचे. त्यामागचा हेतू आडनावावरून जात शोधणे हा असायचा. बहुतांश लोकांची आडनावं ही जातदर्शक, व्यवसायदर्शक असतात. तोच नियम ते आम्हाला लावून आमची जात समजून घेण्याचा त्यांचा प्रयत्न असायचा. हे जात प्रकरण फारच कडक आहे हे आम्हाला दोनतीन

प्रसंगातून लक्षात आलं. एका रात्री एकाकडे थांबलो होतो. आश्रम नव्हता, त्याचं घर होतं. त्याचा व्यवसाय पाणीपुरी विकण्याचा होता. आम्ही गेलो तेव्हा संध्याकाळसाठी पाणीपुरीची गाडी 'तयार' करण्यात सगळं कुटूंब व्यस्त होतं. आम्हाला त्याच्या भावजयीने त्या संध्याकाळी मनसोक्त पाणीपुरी खाऊ घातली. घरधनी रात्री उशिरा परत आला आणि आमच्याशी गप्पा मारत असताना आमच्या बरोबर असणाऱ्या एकाने — तोही असाच माझ्यासारखाच शहरी, पांढरपेशा, बुद्धिवादी, जातपात न मानणारा — विचारले —“आप फुल्के के साथ साथ समोसा या भाजीवडा क्यों नहीं बेचते?”— त्यावर त्याचं उत्तर धक्का दायक होतं. तो म्हणाला —“अगर ऐसा किया तो ये फुल्केभी नहीं बेच पाऊंगा. इस गांव में हमारी जात के लोग सिर्फ फुल्के बेच पाते हैं”. त्यावेळी माझ्या लक्षात आलं की त्याचं घर गावापासून अर्धा किलोमीटर दूर का होतं ते. जातिव्यवस्थेतल्या शूद्र म्हणवल्या जाणाऱ्या कुठल्या तरी जातीतला तो होता. आणि आम्ही “बम्मन” असूनही त्याच्याकडे राहिल्याचा त्याला आनंद होता. पायी परिक्रमा करणाऱ्यांमध्ये मध्य प्रदेशातले रहिवासी कमीच असतात — पण त्यातलेही याच्याकडे मुक्काम करणारे अत्यंत कमी — कारण याची जात! स्वतःच्या पोटाला चिमटा काढून परिक्रमावासीयांना जेऊ खाऊ घालणारा हा पाणीपुरीवाला — आमच्या सारख्या परदेशी परिक्रमावासीयांवर खुष होता कारण आम्ही त्याच्या जातीकडे दुर्लक्ष करत होतो.

मनीष पटेल — एक अठरा एकोणीसचा तरतरीत पोरगा. गावातून जाणाऱ्या प्रत्येक परिक्रमावासीयांची काहीतरी

सेवा आपल्या हातून घडावी अशी त्याची इच्छा आणि प्रयत्न. पण त्याचं दुःख — त्याला पुढे जाऊन भागवत कथा सांगणारा व्हायचा होतं आणि त्यात त्याची जात आडवी येत होती! एका आश्रमात संध्याकाळी एक्सट्रा 'कंबल' आहे का विचारल्यावर, "कौन जात हो" हा प्रश्न आला आणि एका सह—परिक्रमावासी (शहरी, उच्च शिक्षित) मातारामचं डोकं फिरलं. त्यांनी त्या महंताला फैलावर घेतलं. "अगर हम बम्मन नहीं होते तो क्या कम्बल नहीं मिलती? ठंडसे मर जाते?"

परिक्रमेत हा प्रश्न कुठूनही येतो. एका आश्रमात महंतांचा पुतण्या — सात आठ वर्षांचा असेल — त्यालाही हा प्रश्न पडला होता! अर्थात आपले काका सगळ्यांना विचारतात तेव्हा त्यात काही गैर असेल असं त्याला वाटलंच नसणार. नंतर होशंगाबादनंतरच्या मुक्कामावर तिथले एक सधन व्यापारी त्यांच्या बायकोबरोबर आमच्यासाठी रात्रीचं जेवण घेऊन आले होते. साग्रसंगीत बेत होता. घरचं जेवण — सुरेखच चव होती. त्यांनी आणलेली साबुदाण्याची खीर तर फारच छान होती. असंच बोलता बोलता "कौन जात" प्रश्न अचानक समोर आला आणि खीर एकदम अगोड झाल्यासारखी वाटली. पण मग तीन दिवसांनी असंच एक दुसरं कुटुंब जेवण घेऊन आलं आणि त्या माउलीने सुद्धा हाच प्रश्न अगदी सहजी विचारला. तोपर्यंत आम्हिही निर्ढावलो होतो. त्यांनी आणलेल्या शिऱ्याची गोडी काही कमी झाली नाही.

जातीपातीचे नियम इतके कडक आणि कठोर आहेत की जरा भीतीच वाटावी. परिक्रमेचा गणवेश नसेल तर त्यातले बारकावे समजून घेण्यात आयुष्य जायचं. गावात राहायचं असेल तर जातीचे नियम किंबहुना बंधनं पाळायची; त्यातून बाहेर पडण्याचा प्रेरण म्हणजे गावचा रोष सहन करण्याची तयारी ठेवायची. मग शिक्षणाने गावाबाहेर पडण्याची संधी मिळाली की इथले तरुण पळालेच — का दोष द्यायचा त्यांना? आणि शहरात एखाद्या आरक्षण संदर्भातल्या आंदोलनात हे तरुण दिसले तर काय नवल?

परिक्रमेला सुरुवात करण्याआधी सर्वसाधारणपणे कुणीही नवख्या माणसाने करावं तसं मीही Facebook, WhatsApp वगैरे काही माहिती मिळतेय का याचा तपास चालू केला होता. परिक्रमेची तयारी कशी करावी, काय गोष्टी बरोबर असाव्या, काय नसाव्या; वेगवेगळे पूजाविधी, स्तोत्रं बरीच माहिती मिळत होती. परिक्रमेच्या मार्गाबद्दल इतकी माहिती मिळाली की त्यामुळे गोंधळच जास्त उडाला! परिक्रमेला एक निश्चित मार्ग नाही, हे मात्र पक्के लक्षात आले. या सगळ्यात राहण्याच्या जागांविषयी फारशी काही माहिती नव्हती. म्हणजे वेगवेगळ्या आश्रमाचा उल्लेख होता. कधी धर्मशाळेत, मंदिरात आणि खूपच नशीबवान असाल तर एखाद्याच्या घरातही रहायला जागा मिळू शकते असे वाचले, ऐकले होते. पण अगदी खरं सांगायचं तर ही माहिती प्रत्यक्ष अनुभवाला तोंड द्यायला अत्यंत अपुरी होती हे परिक्रमेसाठी निघाल्यावर अगदी लगेच लक्षात आले.

ओंकारेश्वरापासून परिक्रमा उचलायची हे ठरलं होतं — परिक्रमा संपल्यावर ओंकारेश्वराला जल अर्पण केल्याशिवाय परिक्रमा पूर्ण होत नाही मग तिथूनच सुरुवात करू या असा साधा वेळबचाऊ विचार त्यामागे होता. ओंकारेश्वरात दाखल झालो — पण तिथे राहायचे कुठे याची काहीच कल्पना नसल्याने बऱ्याच ठिकाणी फिरलो. गौमुख घाट हा शब्द कानावरून गेला होता. “आप मराठी हो, तो अनिलदास महाराजसे मिलो” असंही कुणी ओंकारेश्वर बस स्टॅण्डवर म्हणालं — मग या दोन गोष्टींना घट्ट धरत — गौमुख घाट या परिसरात फिरलो! बरेच आश्रम पहिले — पण सगळीकडे राहण्याच्या दृष्टीने नन्नाचा पाढा! मग असंच कुणी दाखवलं म्हणून गजानन आश्रमात आलो तर एकदम माहेरी आल्यासारखं वाटलं. मराठी वातावरण आणि त्याहून महत्वाचं म्हणजे काही व्यवस्थित माहिती

देणारे लोक रिसेप्शन डेस्कवर भेटले! त्यांनी हातात दोन पास ठेवले आणि सांगितले — परिक्रमा हॉल क्रमांक १ ला आसन लावा !

परिक्रमेत पुढल्या १०२ रात्री ज्या ठिकाणी काढल्या त्याची ही नांदी होती. प्रशस्त मोठा हॉल — हिरव्या रंगाचं मेणकापड घातलेलं — भरपूर दिवे, फॅन. काही तुरळक लोकही होते. मग एका रिकाम्या जागेवर आमच्या सॅक टाकल्या आणि आता पुढे काय याची चौकशी चालू केली. परिक्रमेतला

हा एक फाईव्ह—स्टार म्हणावा असा आश्रम! म्हणजे — त्याला सहाही भिंती होत्या— हॉलचा दरवाजा छान लागत होता, मोबाईल चार्ज करायला व्यवस्थित सोय होती, अंधोळ करायला गरम पाणी आणि सर्वात महत्वाचे — पुरेश्या संख्येने संडास होते. परत जेवायखायसाठी सुरेख वेगळी व्यवस्था होती. इतक्या सगळ्या सोयी एकाच आश्रमात नंतर फार क्वचित मिळाल्या.

आम्ही खूप वेगवेगळ्या ठिकाणी राहिलो. राहावंच लागलं. किंबहुना तो अनुभव घायचा होताच. तशी मानसिक तयारीही केली होती. पण तयारी केली म्हणून परीक्षेतले प्रश्न माहित नसतात. ते परीक्षेच्या वेळीच समोर येतात; तसेच काहीसं झालं. आम्ही आश्रमात, देवळात, मंदिरात, प्राथमिक

शाळांमध्ये, क्वचित कुणाच्या घरात, पडवीत, धर्मशाळांमध्ये, कधी खूप गर्दीत, तर कधी संबंध जागेत आम्हीच दोघे, असेही राहिलो. ‘आज रात्रीची राहण्याची जागा कुठे आणि कशी असेल’ हा आम्हाला सुरुवातीला दररोज पडलेला प्रश्न! दिवसभराच्या बोलण्यात एकदा तरी डोकावून जाणारा. पहिल्या एक दोन आठवड्यांनंतर — त्या प्रश्नातला ‘कशी’ हा भाग कधी निसटून गेला हे आम्हाला कळले सुद्धा नाही. कुठे राहायचं हे साधारणपणे माहित असायचं. आधी परिक्रमा केलेले; किंवा ज्यांनी जरा जास्तच तयारी केली होती असं कोणी ना कोणी बरोबर असायचं. त्यांना कुठे राहण्याची सोय आहे — आश्रम आहे, का मंदिर आहे, का धर्मशाळा आहे — हे माहिती असायचं. तेव्हा मुक्कामाचं गाव आलं की त्या ठिकाणाचा पत्ता विचारायला सुरुवात करायचो. काही दिवसांनी आम्ही जरा ‘निर्ढावलो’! मग ‘कुठे’ हा प्रश्न सुद्धा मागे पडला. संध्याकाळी पाय थकले की — “इस गावमे परिक्रमावासी कहां रुकते हैं” असा प्रश्न विचारत जागा शोधायला लागलो.

अर्थात, कुठे हे माहित असलं तरी ती जागा नक्की कशी निघेल ह्याची कल्पना नसायची. ज्यांना माहित असे ते सांगतीलच असं नसे. एका दृष्टीने ते चांगलंच असे. कारण — प्रचंड थकून मुक्कामावर पोहोचल्यावर राहायला जागा आहे यातच आम्ही समाधानी असू. मुक्कामाच्या ठिकाणी चार गोष्टी बघायच्या — जागा बंदिस्त आहे का, रात्री थंडी वाजण्याची शक्यता किती (त्याप्रमाणे आसन लावायची जागा ठरवायची!). दुसरी गोष्ट — अंधोळीची व्यवस्था. सकाळी चार वाजता उठून, इतर परिक्रमावासी उठण्याच्या आत, अंधोळ करणे ही मीनलसाठी फार महत्वाची बाब होती. अंधोळीची सोय काय आहे, तिथे आडोसा किती, उजेड किती, कपडे ठेवायला जागा आहे का — हे आदल्या दिवशी रात्रीच बघून ठेवणे

महत्वाचे असायचे. तिसरी बाब — जेवणाची सोय. म्हणजे सदाव्रत आहे, का ‘बनी बनायी खाना’ मिळेल हे बघावं लागे. त्यावर संध्याकाळी किती कष्ट आहेत हे ठरे. सदाव्रत असेल तर दीड तासांचं खोबरं! त्या दीड तासातला अर्धा तास चूल पेटवण्यात आणि भांडी घासण्यात. सगळ्यात शेवटची गोष्ट समजून घ्यायची ती म्हणजे संडास — किंवा परिक्रमा भाषेत

‘डौल-डाल’ची व्यवस्था.

या यादीत डौल-डाल सगळ्यात शेवटी पाहून आश्चर्य वाटेल. पण परिक्रमा सुरवात केल्यावर पहिल्या काही दिवसातच शहरी मानसिकतेला या बाबतीत इतके धक्के बसतात की या बाबतीत साधी अपेक्षा ठेवणे हे सुद्धा हास्यास्पद ठरते. जिथे संडासची सोय असते तिथे बहुतांश इतकी घाण असते की “होल व्हावर इज अवर्स” ही पद्धत जास्त स्वच्छ वाटू लागते!

कमीतकमी संडासापर्यंत जाण्यासाठी घाण तरी तुडवावी लागत नाही आणि त्या टीचभर जागेतली घाण सहन करावी लागत नाही. कित्येक आश्रमात संडासाची चांगली सोय असूनही, ती परिक्रमावासीयांसाठी उपलब्ध नाही. जरा खोदून विचारलं की कळतं, बहुतांश परिक्रमावासीयांना संडास स्वच्छ ठेवावा ही जाणीवच नसते! आता परिक्रमामार्गावर ज्या राहण्याचा जागा आहेत, तिथे बाकी काही गोंधळ असला तरी पाण्याचा अभाव नाही! तुम्ही अगदीच गाडीमार्गाने, मैयाकिनाच्यापासून खुप लांबून जात असाल तर गोष्ट वेगळी. परिक्रमावासीयांसाठी प्रत्येक आश्रम हा एक दिवसाचा मुक्काम असतो. काहीही गोंधळ करा, तिथून निघालं की, “नर्मदेऽ हर!”. त्या आश्रमाशी संबंध संपला! पण आश्रम चालवणाऱ्यांसाठी हा रोजचा मनस्ताप असतो. तेव्हा तेही सोयीस्कर मार्ग अनुसरतात आणि संडासासारखी महत्वाची सुविधा परिक्रमावासीयांपासून दूर ठेवतात.

आम्हाला परिक्रमेला एकशे तीन दिवस लागले. काही ठिकाणी दोन रात्री एकाच छपराखाली काढल्या. तेव्हा साधारणपणे शंभर एक वेगवेगळ्या ठिकाणी राहिलो. आता यात सगळ्या प्रकारच्या जागा येतात. काही खूप छान, तर काही आधी-माहिती-असतं-तर-टाळल्या-असत्या अशा! आणि या दोन टोकांमधल्या बाकीच्या. एक गोष्ट आवर्जून सांगावीशी वाटते, या शंभर दिवसात रात्री डोक्यावर छत नाही असं कधी झालं नाही. अगदी तीन बाजूनी उघड्या आसऱ्यात झोपलो. पण डोक्यावर छप्पर नेहेमीच होतं.

फक्त दोनदा सकाळी अंधोळ न करता मुक्कामावरून निघावं लागलं. पहिल्यांदा — खप्परमाळहुन. वर डोंगरमाथ्यावर पाण्याचा छानच तुटवडा होता. तेव्हा सकाळच्या चहासाठी तिथे पाणी होतं यातच समाधान मानत

तिथून निघालो आणि मग डोंगर उतरून (दहा वेळा पडत!) खाली एका छोट्या नदीवर अंधोळ पूजा केली होती. दुसऱ्यांदा — बलबला कुंडहुन निघालो तेव्हा. इथे अंधोळीची सोय म्हणजे त्या बुडबुडे येणाऱ्या कुंडावर डुबकी मारायची. ते कुंड इतकं घाण होतं की डुबकी मारली तर एखाद्या चर्मरोगाने कातडीवर बुडबुडे आले असते. त्या दिवशी सकाळी लवकरच निघालो. पुढे तीन किलोमीटर वर असणाऱ्या तेलवा गावात एका मंदिराच्या बाहेर पाण्याची टाकी दिसली. हात पाय धुण्यासाठी असावी. तिथे घाईघाईने — कारण पहाटेचा उजेड पडायला सुरुवात झाली होती — अंधोळी उरकल्या होत्या. त्याआधीही, बहुतांश रोजच उघड्यावरच अंधोळी होत होत्या. पण इतकी रस्त्यावर अंधोळ करण्याची बहुधा पहिली वेळ होती. आणि मीनल आणि आमच्याबरोबर त्या

त्यावेळी असलेल्या कविताताई, यांच्यासाठी ती एक अवघडून टाकणारी वेळ होती.

या मंदिरात त्यावेळी काकडआरतीसारखं काही चालू होतं! ती आरती संपवून लोकं बाहेर यायच्या आत किमान या दोघींच्या तरी अंधोळी संपाव्यात अश्या घाईत आम्ही होतो. आरती संपवून लोक बाहेर आले.

त्यांनी आम्हाला पाहिले, जुजबी चौकशी केली आणि निघून गेले. चहासुद्धा विचारला नाही. गुजरातमध्ये हा असा अनुभव खूपवेळा आला. हेच गाव मध्य प्रदेशमधलं असतं तर आम्हाला चहासाठी चार जणांनी ओढून नेलं असतं.

लोकांच्या घरात राहण्याचा प्रसंग तीन चार वेळा आला. घरात म्हणजे पडवीत. परिक्रमावासी सांसारिक कृत्यांपासून लांब, निःसंग! त्यांचा प्रभाव आपल्या संसारावर नको म्हणून त्यांना मुख्य घरापासून लांब — पडवीत जागा द्यायची. कोडकौतुक प्रचंड करतील पण घरात प्रवेश नाही! पडवीतल्या ह्या जागा प्रशस्त आणि हवेशीर असतं — पण थंडीच्या दिवसात नकोशा वाटणाऱ्या.

यात दोन गोष्टी विचित्र वाटायच्या. एक म्हणजे घरात संडासाची सोय असून परिक्रमावासीयांसाठी ते उपलब्ध नसायचे. अर्थात ते समजू शकतो. बहुतेक परिक्रमावासी त्या लायकीचे नसतात. पण दुसरी तेवढीच विचित्र! या घरातल्या सुनेने रात्री आम्हाला प्यायला पाणी आणून दिले आणि मग मीनलला सांगितले — “अगर रातमें पेशाबके लिया जाना हो तो आप यहीं कम्पाऊंडमें जा सकती हो, बाहर जानेकी जरूरी नहीं !” अंगण मोठं होतं पण म्हणून ही परवानगी? दुसऱ्या एका घरात चहासाठी थांबलो होतो.

निघताना मीनलने त्या बाईला विचारले की बाथरूम आहे का? त्या घरची बाई तिला मागच्या बाजूला घेऊन गेली. अंगणाकडे हात दाखवत म्हणाली — “कहींपेभी जाओ — हमभी यहीं जाते हैं!”. गमतीची गोष्ट म्हणजे त्या घरात संडास होता. फक्त तो या कामासाठी उपलब्ध नव्हता — आम्हालाच नाही — तर कुणालाच!

तसं पाहिलं तर सर्वसाधारण परिक्रमावासी राहण्याच्या जागेकडून फार काही मागत नाही. संध्याकाळी सहा वाजेपर्यंत मुक्कामी पोहोचायचे आणि मग दुसऱ्या दिवशी सकाळी सहा वाजता निघायचं — म्हणजे उण्यापुऱ्या बारा तासांचा प्रश्न. त्यातही आठ नऊ तास झोपेत जाणार. तेव्हा काही छोट्या गैरसोयी, अडचणी सहन करायला एकच उपाय असे. “क्या फर्क पडता हैं, सिर्फ आठ घंटोका सवाल हैं” असं म्हणायचं आणि चक्क डोळेझाक करायची.

तरीही काही प्राथमिक अपेक्षा असायच्या. पिण्याचं पाणी असावं, प्रातर्विधीसाठी काही सोय असावी, अंघोळीची — कमीतकमी बायकांना अंघोळीसाठी आडोसा असावा — इत्यादी. या शेवटच्या दोन बाबतीत बहुतेक आश्रम उदासीन दिसले.

बायकांनी परिक्रमेत पुरुषांचेच नियम पाळावे किंवा “त्यांचं त्यांनी बघून घ्यावं, आम्हाला माहित नाही”— हा सर्वसाधारण अध्यात्मिक दृष्टिकोनच दिसला! परिक्रमेत आम्हाला कधीच कसलीच भीती वाटली नाही. अगदी साप—विंचवाची सुद्धा नाही. मीनल कित्यकवेळा पंधरावीस पुरुष

परिक्रमावासीयांमध्ये एकटी बाई अशी राहिली आहे. बायकांना या बाबतीत जरा काही वावंग असेल तर फार पटकन जाणीव होते. तिने या बाबतीत कधीच काही म्हटलं नाही. पण तरीसुद्धा सकाळी चार वाजता उठून थंडीवारा सहन करत चार तांबे कसेबसे अंगावर घ्यायचे; अजून कोणी उठलं नाही आहे ना याची चाहूल घेत कपडे बदलायचे आणि अंधोळ झाली असं जाहीर करायचं हे फारच त्रासदायक होतं. शारीरिक त्रासापेक्षा मानसिक त्रास जास्त होता. परिक्रमेत ज्या कोणी माताराम भेटल्या त्या सगळ्यांचीच कमी अधिक हीच तक्रार होती.

परिक्रमेला आलो आहे; तेव्हा हे असंच असणार याची संपूर्ण कल्पना बहुतेकांनाच होती त्यामुळे त्याविषयी तक्रार न करता मुक्कामी पोहोचलं की अंधोळ आणि प्रातर्विधीची काय व्यवस्था आहे हे जाणून घेऊन, दुसऱ्या दिवशी सकाळचे प्लॅन करायचे हेच सगळ्याजणी करताना दिसल्या. लोकांच्या घरात राहण्याचा प्रसंग तीन चार वेळा आला. घरात म्हणजे पडवीत. परिक्रमावासी सांसारिक कृत्यांपासून लांब, निःसंग! त्यांचा प्रभाव आपल्या संसारावर नको म्हणून त्यांना मुख्य घरापासून लांब — पडवीत जागा द्यायची. कोडकौतुक प्रचंड करतील पण घरात प्रवेश नाही! पडवीतल्या ह्या जागा प्रशस्त आणि हवेशीर असंत. — थंडीच्या दिवसात नकोशा वाटणाऱ्या.

आम्ही राहिलेले काही आश्रम लक्षात आहेत. मोरटक्क्याचा भक्तराज आश्रम — सगळ्यात पहिला मुक्काम. आश्रम म्हणण्यापेक्षा दुसरं घरच. आणि महत्वाच्या सोयीबरोबर अत्यंत काळजीने सल्ला देणारे नाना, नानी. . . पहिलटकरीण परिक्रमावासीयांना योग्य सल्ला आणि सकाळचा

बालभोग देऊन पाठवणी करणारा आश्रम. ज्या फार थोड्या ठिकाणी निघताना व्यवस्थित बालभोग मिळाला त्यापैकी एक.

त्याच्या पुढच्याच मुक्काम रावेर गावात — एक छोटा आश्रम — साधारणपणे पन्नासएक जण होतो त्या रात्री तिथे. आम्हाला सुदैवाने पडवीत जागा मिळाली होती पण इतर, उशिरा आलेले बरेच जण उघड्यावरच झोपले होते. या आश्रमात मीनलला पहिल्यांदा पोळ्या लाटायला बसावं लागलं. दुसराच दिवस असल्याने तिनेही उत्साहाने त्या पोळ्या लाटल्या — पण मग त्यातल्या निम्म्या उरल्यामुळे त्या आश्रमाच्या महंतांनी त्यांचे तुकडे करून पक्षांसाठी टाकून दिले तेव्हा विनाकारण केलेल्या कष्टांबद्दल आम्हाला दोघांनाही खूप वाईट वाटले. पण मग पुढे हे नेहेमीचेच झाले. तेव्हा —परिक्रमावासीयांना आणि आश्रम

चालवणाऱ्या महंतांना मदत करायला हवी हे पटत असूनही पोळ्या लाटण्याच्या अश्या कामापासून शक्य तो लांबच राहावे असे वाटत असे. वेदा संगमचा आश्रम म्हणजे जत्रा होती! शंभर एक लोक मोठ्या हॉलमध्ये आसन लावून होते. नदी जवळच. त्यामुळे रात्री प्रचंड थंडी. रात्री जेवणाची घंटा झाली तेव्हा विश्रांती घेणारे लोक उठून बसले — आणि तीच पंगत

झाली. आमचा अजून पहिलाच आठवडा होता. तेव्हा तो सगळा अनुभव जरा कठीणच होता! बऱ्याचशा आश्रमांत कुणाचा पायपोस कुणात नसतो. आपल्याला त्या आश्रमाचे मुख्य कोण हेही शेवटपर्यंत समजत नाही — त्यातला तो एक आश्रम. तिथून बाहेर पडताना बरं वाटलं — अशी स्थिती!

बाळगावंचा मौनी बाबा आश्रम हा आम्हाला आवडलेल्या आश्रमातील एक. थंडी वाऱ्याच्या दृष्टीने काही खास नाही पण नदीकाठचा. स्वच्छ,

आवश्यक सोयी असलेला आणि निवांत. अर्थात आम्ही ज्या दिवशी तिथे होतो त्या दिवशी तो निवांत असेल — पण आम्ही त्या आश्रमाचे निवांत रूप पहिले आणि आम्हाला तो आवडून गेला हे खरं. भोईंदा गावातलं हनुमान मंदिरही असंच आठवतं. मंदिरात राहायचा तो पहिला अनुभव होता. धरणातल्या पाण्यामुळे परिक्रमेचा मार्ग बदलला होता आणि भोईंदा गाव परिक्रमा मार्गावर आलं होतं. गावकरी सेवा करायला मिळतेय म्हणून खुश होते. त्या रात्री मग भजनाचा कार्यक्रम रंगला होता.

या मार्ग बदलामुळे बडवानी गावाकडे हायवेने जावे लागले. वाटेत मंडवाडा गावात साधारणपणे चार वाजता होतो. उन्हामुळे थकलो होतो. एका घराच्या पायरीवर बसून पाणी पित होतो. अंजाद गावाच्या आश्रमात मुक्काम करावा असा विचार होता — ते गाव ७—८ किलोमीटर दूर होतं. आता काय करावं असा विचार करत होतो तेवढ्यात त्या घराचे मालक

बाबुलाल

काग

बाहेर आले. त्यांनी चौकशी केली. मग आम्ही त्यांना गावात कुठे राहता येईल का याची विचारणा केली. एकातून दुसरी गोष्ट करत करत त्यांनी आम्हाला त्यांच्याच घरात रहाणार का अशी विचारणा केली आणि त्यांचा विचार बदलायच्या आत आम्ही मान्य केली! घराच्या पडवीत काढलेली ती पहिली वेळ — त्या घरात मिळालेल्या आपुलकीच्या वागणुकीमुळे, सुरेख जेवणामुळे लक्षात आहे. आजही अधून मधून माझा बाबुलाल याना फोन असतो. परत भेटण्याची शक्यता जवळजवळ नाहीच पण तरीही खुषालीची दोन वाक्य बोलली जातात.

शूलपाणी जंगलातले दोन तीन आश्रम असेच उल्लेखनीय! जंगल सुरु व्हायच्या आधी हिरालाल रावत यांच्या घरात रात्र काढली. पोहोचलो तेव्हा अगदी थंडं स्वागत झालं होतं — पण निघताना त्या घरच्या माउलीने जंगलातल्या रस्त्यांवरून काळजी घेत जा असा कळकळीचा आशीर्वाद दिला होता. बाबा लखनगिरी यांचा आश्रम तर कुठल्या कुठे विचित्र जागी आहे. भादल गावातला आश्रम नक्करसिंग नावाचा एक तिशीतला आदिवासी चालवतो. आम्ही पोहोचलो तेव्हा तो बडवानिला गेला होता — शूलपाणीचा मार्ग चांगला आहे, परिक्रमावासीयांनी तिकडून जायला काहीच हरकत नाही, मार्गावर राहण्याची सोय आहे — हे तिथे थांबलेल्या परिक्रमावासीयांना सांगण्यासाठी त गेला होता. आमची सोय गोठ्यात होती — तिथल्या गाई म्हशींना मात्र आमच्यामुळे उघड्यावर रात्र काढावी लागली.

खप्परमाळचं घर एक अंगणवाडी चालवणाऱ्या ग्रामसेविकेचं होतं. दिवसा अंगणवाडी आणि रात्री परिक्रमावासीयांचं राहण्याचं ठिकाण — अशी व्यवस्था होती. म्हणजे दिवसातले सोळा तास ती माउली अडकलेली होती.

या दुर्गम भागातल्या या आश्रमांना मुंबई, पुणे, दुबई इथले काही दानवीर मदत करता आहेत. शूलपाणी जंगलातून जाणारा हा कठीण मार्ग या लोकांच्या मदतीमुळे शक्य झाला आहे.

कांदरोजचा कार्तिकेय आश्रम. आम्ही राहिलेल्या आश्रमांपैकी श्रीमंत आश्रम. नदीकाठचा, प्रशस्त जागेत,

व्यवस्थित सोयींचा आश्रम. इथले महंतसुद्धा आश्रमासारखेच — प्रशस्त आणि शांत. या आश्रमात रात्रीचं सुरेख जेवण आणि सकाळी निघताना

पोहे. बालभोग घेतल्याशिवाय जाऊ नका असा प्रेमळ आग्रह त्या महंतांनी रात्री मुद्दाम येऊन केला.

उत्तर तटावर अनघोराचा आश्रम असाच छान — स्वामी अन्वेषानन्द यांनी चालवलेला ह्या आश्रमाची जागा मोठी मोक्याची आहे. नदी तटावरून येणारा परिक्रमावासी इथे थांबल्याशिवाय सहसा जात नाही.

परिक्रमेत कधीच कुठे कशाचीच भीती वाटत नाही. इतक्या उघड्या राहण्याच्या जागी मुक्काम केले — थंडीचा त्रास झाला पण चोराचिलटांची भीती कुठेच वाटली नाही. त्यामुळे दगडखेडी गावातल्या चंद्रघंटा माता मंदिरातल्या पुजाऱ्याने रात्री जाताना आम्हाला मंदिराचं ग्रिलचं दार लावून कुलूप लावायला सांगितलं तेव्हा आश्चर्य वाटलं. मंदिर म्हणजे एक प्रशस्त ५० बाय ४० फुटी हॉल होता. एका बाजूला मातेची मूर्ती होती आणि त्याच्या समोरच्या बाजूला दार. हॉलला मोठ्या खिडक्या होत्या — पण नेहेमीप्रमाणेच त्याला काचा नव्हत्या. आश्रम कितीही सधन असला तरी खिडक्यांना काचा आणि पूर्ण बंद होणारी दारं म्हणजे पैशाची उधळपट्टी असं सगळ्यांचं प्रामाणिक मत असावं. तेव्हा त्या पुजाऱ्याने असं का सांगितलं हे समजलं नव्हतं. तोच पुढे म्हणाला — “रात को यहाँ के लाडके शराब पीके गुंडागर्दी करते हैं. अगर कोई आके अंदर आनेके लिये बोले; तो उसे हमसे बात करनेके लिये बोलना”. आणि त्याने म्हटल्याप्रमाणे — रात्री साडेदहा, अकराच्या सुमारास तीन चार मुलांनी येऊन गोंधळ घातला. एरवी आम्ही उठून त्यांना आत घेतलं असतं — पण यावेळी दुर्लक्ष केलं. पण गोंधळ फारच वाढला तसा मग एकाने पोलिसांना फोन केला. पोलीस आले — त्या पोरांना त्यांनी हाकललं. कारण नसतां गोंधळ आणि झोपमोड!

बिजौरी गावातली गोष्ट. मी आणि मीनल दोघेच जण होतो — संध्याकाळची पाच सव्वापाचची वेळ. साधारणपणे थांबण्याची. नदीकाठाने चालत नव्हतो तेव्हा आश्रम सापडण्याची शक्यता नव्हती तरी सुद्धा रस्त्याच्या बाजूला एक छोटासा आश्रम दिसला. भोवती सुरेख फुलबाग होती. बाहेर “सदाव्रत नर्मदा कुटीर” अशी पाटी होती. म्हणजे चूलबाईची आराधना करावी लागणार होती. पण ते परिक्रमेच्या उत्तरार्धातले दिवस होते — तोपर्यंत आम्ही चुलीवर स्वयंपाक करण्याला घाबरणे बंद केले होते. शिवाय दोघेच होतो — त्यामुळे पटकन खिचडी टाकू असा विचार करत आत घुसलो.

एकदोनदा केलेल्या “नर्मदेऽ हर” ला आतून काही प्रतिसाद आला नाही. तेव्हा मीनल हळूच कवाड उघडून आत डोकावली. आतली व्यवस्था पाहून तो आश्रम असणार, तिथे परिक्रमावासी थांबत असणार हे उघड होते पण तरीही कोणी दिसत नव्हते. बरं आश्रम नीटनेटका, स्वच्छ होता. काय करावं या विचारात असताना जवळच्या एका घरातून लहान मुलांची एक फौज धावत येताना दिसली. एका आठ दहा वर्षांच्या चुणचुणीत पोराने विचारले —

“परिक्रमा कर रहे हो?”

“हां!”

“रातको रुकना चाहते हो ?”

“हां”

“तो रुको. . . “

“मगर यहाँ कोई नहीं हैं!”

“बावाजी दुसरे गांव गये हैं. मगर आप रुक सकते हो. मेरे पापा आर्येंगे
— उनसे बात करलो.”

मग माझाच फोन घेऊन तो आपल्या वडिलांशी बोलला — ते आले; त्यांनीही थांबण्यासाठी आग्रह केला. तिथले महंत कुठे बाहेर गेले होते — पण तुम्ही निर्धास्त रहा; आपलाच आश्रम समजा; काय लागेल ते मागुन घ्या — असाही दिलासा दिला! मग आमच्या चहाची, रात्रीच्या जेवणाची जबाबदारी घेतली. संध्याकाळी उशिरा ते महंत आले, मग रात्री उशिरा पर्यंत गप्पा झाल्या — एकूणच तिथे थांबल्याचा निर्णय बरोबर असल्याचा आम्हाला आनंद झाला.

परिक्रमा मार्गावर दक्षिण तटापेक्षा उत्तर तटावर आश्रम जास्त आहेत. बहुतेक ठिकाणी राहण्याची बेसिक सोय, पाण्यासाठी बोअरवेल, बहुतेक ठिकाणी विजेसाठी जवळच्या इलेक्ट्रीक खांबावर हुक टाकलेले. त्यामुळे भरपूर वीज. नदीच्या जवळ आश्रम असेल तर एखाद्या पाइपमधून कायम वाहणारं पाणी. अर्थात सुरुवातिच्या तीन चार आठवड्यातच आमची अपेक्षा— डोक्यावर छप्पर आणि जवळपास किमानपक्षी बोअरवेल, ईतकी सोपी झाली होती. कारण या पत्कीकडे जास्त काही गरजसुद्धा नसते

असं आमच्या लक्षात आलं होतं! अर्थात सगळ्याच जागा सर्व सोयींनी युक्त नसतात. बहुतांश मुक्कामाच्या ठिकाणात काही ना काही अडचण होतीच. प्रातर्विधीची सोय नसणे हे तर फारच कॉमन! संपुर्ण बंदिस्त खोली नसणे हे त्यापाठोपाठ.

एकदोन ठिकाणी सदाव्रत म्हणजे शिधा मिळाला पण चूल पेटवायला लाकडं – ती “आप हुंड लो, कहींसे”. नवख्या ठिकाणी परिक्रमावासीयांनी चोरी करून लाकडं आणावीत असा विचार होता का काय? बहुतेक ठिकाणी चूल मांडायची ती उघड्यावर. वाऱ्यात. पायी परिक्रमेच्या अभ्यासक्रमात “वेगवेगळ्या परिस्थिती चूल पेटवणे” हा फार महत्वाचा टॉपिक आहे — आणि तो आमच्यासाठी शेवटपर्यंत फारच अवघड राहिला. बऱ्याच वेळेला आम्हाला गावातल्या प्राथमिक शाळेत जागा मिळाली. म्हणजे वर्गात नव्हे. पडवीत. अश्या ठिकाणी बहुधा शिधा मिळाला. मग शाळेतल्या एखाद्या कोपऱ्यात चूल पेटवून स्वयंपाक करायचा आणि दुसऱ्या दिवशी इथे शाळा भरणार आहे याचं भान ठेवत ती जागा परत स्वच्छ करून ठेवायची. मात्र अशा शाळांमध्ये अंधार नसायचा. सगळ्याच ठिकाणी लाईटची व्यवस्था होती.

क्वचित कधी गावच्या ग्रामपंचायत कार्यालयातही जागा मिळाली! कार्यालयाच्या कामकाजाच्या फाईल्स कपाटात आजूबाजूला; वेगवेगळ्या सरकारी योजनांची माहिती देणारे फलक टांगलेले; एखादं टेबल, खुर्च्या. त्या बाजूला करून झोपायला जागा करायची. सकाळी सहाच्या सुमारास, खोली पुर्वव्रत करून ‘नर्मदेऽ हर’ म्हणत पुढच्या गावाला.

ज्या ज्या ठिकाणी व्यवस्था पाहणारे कुणी असे — आश्रमात, घरात — तिथे हमखास सकाळचा चहा पिऊन मगच मुक्काम हलवावा असा आग्रह

असे. या चहाबरोबर जवळ नेहेमीच असणाऱ्या बिस्किटांच्या एखाद्या पुड्याचा फराळ करत चालण्यासाठी एनर्जी मिळवायची असं बहुतेक सकाळी केलं. पण जर एखाद्या शाळेत किंवा कार्यालयात किंवा अगदी छोट्या गावातल्या मंदिरात मुक्काम असेल तर हा सकाळचा चहा नशीबात नसे. मग पाणी पिऊन चालायला सुरुवात करायची आणि एखादी चहाची टपरी मिळेल किंवा एखाद्या घरात लवकर जाग अली असेल अशी अशा करायची. बरं, आपली अंधोळ झाल्याशिवाय चुलीला हात लावायचा नाही अशी बऱ्याच ठिकाणी पद्धत. स्वतःच्या सकाळच्या चहासाठी हा नियम त्यांनी बाजूला ठेवला असला तरी असा बिनअंधोळीने केलेला चहा परिक्रमावासीयांना द्यायचा नाही हा त्याहून कडक नियम — परिक्रमावासीयांची पंचाईतच करणारा.

तर अश्या ह्या राहण्याच्या जागांच्या सुरस कहाण्या. फार महत्वाची गोष्ट — विशेषतः मराठी परिक्रमावासीयांसाठी! राहण्याची जागा छान — म्हणजे, सर्व सुखसोयींनी युक्त नव्हे — तर तिथे असलेल्या अडचणींसकट पटणारी असेल तर उत्तम झोप मिळण्याची शक्यता जास्त! आणि उत्तम झोप म्हणजे दुसऱ्या दिवशीची प्रसन्न सुरुवात आणि चालायला उत्साह! पायी परिक्रमावासियाला याहून दुजे काय हवे!

—०—०—०—

नर्मदा परिक्रमा हा काही कुठल्या संस्थेने आयोजित केलेला उपक्रम नव्हे. जागोजागी राहण्यासाठी आश्रम किंवा धर्मशाळा आहेत पण तिथे राहिलेच पाहिजे किंवा तिथेच राहिला पाहिजे असे काही नक्की नसते. ओंकारेश्वरच्या गजानन महाराजांच्या आश्रमात बारा तारखेला पोहोचलो आणि

परिक्रमावासीयांसाठी असलेल्या हॉल क्र. १ मध्ये दाखल झालो. तिथे आमच्यासारखेच वीसेक जण येऊन राहिले होते. मी माझ्या उपजत स्वभावानुसार आणि मीनलने तिच्या स्वभावाविरुद्ध; आजूबाजूच्या लोकांशी बोलायला सुरुवात केली. एकतर फेसबुकवर मिळालेलं ज्ञान किती तोकडं होतं हे लक्षात यायला सुरुवात झाली होती तेव्हा आपलं फार हसं होऊ नये म्हणून आपल्या आधी अर्धा तास आलेला माणूस शहाणा, असं समजत, आम्ही चौकश्या सुरु केल्या.

त्यातून मग परिक्रमेसंबंधी माहिती मिळाली आणि त्याचबरोबर आमच्याइतकेच बावरलेले इतर परिक्रमावासीसुद्धा! आमचा एकत्रित अडाणीपणा हा वैयक्तिक अडाणीपेक्षा कमी असावा, असा समज करत घेत आम्ही परिक्रमेपुर्वीची कन्यापूजा, मान्धाताची परिक्रमा एकत्र केली. या तुटपुंज्या अनुभवाच्या जोरावर नंतर आलेल्या काही लोकांना 'मार्गदर्शन' सुद्धा केलं! आम्ही दोघे आणि इतर तीन असा आमचा पाच

जणांचा गृप होता. त्यातले एक नाफडे काका आठवतात. उरलेले दोघे जण बहुधा शिरूरचे होते. मीनलला पुण्याच्या दोघीजणी भेटल्या. प्रपुल्ला आणि निलाशा. बहिणी-बहिणी. अशा सात जणांनी आम्ही परिक्रमा एकत्र उचलली.

पहिला मुक्काम बारा किलोमीटरवर, भक्तराज आश्रमात. आम्ही तिथे दुपारी बाराला पोहोचलो, तर इतरांना यायला चार साडेचार वाजले. दुसऱ्या दिवशी मग आमची सगळ्यांशी ताटातूट झाली. शिरूरचे काका पुढे एकदा कुठे बडवाणीच्या अलीकडे भेटले. चारच दिवसाच्या चालण्यात त्यांना समजून आले होते की हा संपूर्ण चालण्याचा प्रकार कठीण आहे. त्यांनी तिथून एका परिक्रमेच्या बसचे पैसे भरले आणि मग परिक्रमा पूर्ण केली असावी. असावी म्हणण्याचे कारण, नंतर त्यांच्याशी संपर्क नाही. प्रपुल्ला आणि निलाशासुद्धा ज्या मागे पडल्या त्या मागेच!

असे खूप अनुभव आले. एखाद्या मुक्कामाच्या ठिकाणी कुणाशी ओळख व्हायची. मग एखाददोन दिवस बरोबर चालायचो. मग कोणीतरी मागे पडायचे आणि परत भेट नाही. बऱ्याच वेळा, नवीन भेटलेल्या परिक्रमावासीयांकडून ख्याली खुशाली कळत असे. कुठपर्यंत आले ते कळायचे. क्वचित कधी “अरेच्या हे मागे राहिले वाटतं” असं कुणाबद्दल

म्हणावं आणि तो परिक्रमावासी आठवड्या, दोन आठवड्याने एखाद्या आश्रमात समोर यावा. किंवा “बहुधा ही मंडळी खुप पुढे गेली असावीत” असं वाटावं आणि परत गाठ पडावी.

परिक्रमावासीयांमध्ये, सह-परिक्रमावासीयांबद्दल एक सूक्ष्म चुरस, स्पर्धा कुतूहल असते. हा आपल्यापेक्षा जास्त वेगाने चालतो आहे का याची तपासणी असते. याला काही खास माहिती आहे का? उदाहरणार्थ एखादा शॉर्टकट, किंवा अन्नक्षेत्र किंवा चांगला आश्रम, वाटेवरचं महत्वाचं देवस्थान — हे चाचपलं जातं. अर्थात बहुतेक परिक्रमावासी अशी माहिती आपणहून इतरांना देतात. पण अश्या माहितीचा साठा करून इतरांना न देणारे महाभागही असतात.

एक महिनाभर तुम्ही चाललात की तुम्ही ‘मुरलेले’ परिक्रमावासी होता. परिक्रमेच्या ecosystemचा एक भाग तुम्ही बनता. आम्हाला कित्येक असे परिक्रमावासी भेटले की त्यांची नावं माहिती नव्हती; पण एकमेकाबद्दल आदर होता. कधी भेट झाली तर मनापासून “नर्मदेऽ हर” म्हटले जात होते. एकमेकांची चौकशी, कधी किरकोळ तब्येतीच्या तक्रारींबद्दल विचारपूस, त्यावेळी आमच्याबरोबर चालत असणाऱ्यांची चौकशी, होत असे. परत मग निघताना “नर्मदेऽ हर!”. परत भेट होईलच याची खात्री नाही. आम्ही परिक्रमेत जरा वेगळेच दिसत असू. आमच्या बॅग, ट्रेकिंगला शोभतील अशा होत्या; लुंगी न वापरता पायजमा घालणारा मी आणि का कोण जाणे पण ‘बिदेसी’ दिसणारी मीनल — यामुळे आम्हाला लक्षात ठेवणारे परिक्रमावासी खूप निघाले. “हम उस गांवमे ऊस आश्रममे मिले थे — रात एकसाथ गुजारी थी” — अशी आठवण करून देत. यातलं “रात एकसाथ” चा अर्थ — आश्रमात वीस

बावीस परिक्रमावासी होते, आम्ही होतो आणि तुम्हीही होतात —
एवढाच घ्यायचा. एकमेकांशी बोलणं, ओळख झालीच असेल असं नाही.

परिक्रमेत पहिल्या दिवशी भेटलेले नाफडेकाका चटका लावून गेले.

आम्ही परिक्रमा बरोबर उचलली.
पहिल्या मुक्कामाला एकत्र होतो. नंतर
काका मागे राहिले — हळूहळू पण
जिद्दीने ते येत होते. अधुनमधून फोन
असायचा. असाच एकदा त्यांचा
WhatsApp मेसेज पाहीला —
“नर्मदेऽ हर! बोटित बसण्यापुर्वी काय
काय करावे हे कळवावे. बूट कसे
न्यावेत, सामान सॅक वगैरे नेताना काही

विशेष सुचेना असल्यास मार्गदर्शन करावे. मी यापूर्वी कधीही बोटीने प्रवास
केला नाही म्हणून मार्गदर्शन करावे हा ३—४ तासांचा प्रवास आहे म्हणून
ऐकले आहे म्हणून मी विचारतो आहे”. मला वाटतं १४/१५ डिसेंबरचा
मेसेज असेल. काकांनी मधलं काही अंतर बसने केलं होतं. काकांना फोन
केला पण तो उचलला गेला नाही. दोन दिवसांनी समुद्र पार केल्यावर
झोपेत ते शांत झाले होते! मनाला चटका लावून गेलेला हा एक वियोग!

गड्याने चालणारे परिक्रमावासीसुद्धा भेटले. बहुधा एका गावचे. चार पाच
जण निघालेले, क्वचित एखाद्याचा बाहेच्या गावचा ‘पाहुणा’ बरोबर
निघालेला असायचा. ही मंडळी मात्र न फुटता एकत्रच असायची. त्यात
सगळ्यात हळू चालणारा त्या गड्याचा वेग ठरवायचा. परिक्रमेत एक म्हण
आहे — “एक निरंजन. दो सुखी. तीन खिटपिट, चार दुखी!”. मतितार्थ हा

की जितके कमी लोक तितकी मतमतांतरं कमी आणि म्हणून तितकी परिक्रमा सुखाची. पण अश्या गृपमध्ये जर एखादी अधिकारी व्यक्ती असेल तर प्रवास सुखाचा होत असे. नाशिक जिल्ह्यातल्या एका गावचे पाच आणि आजूबाजूच्या गावातले, या पाचांपैकी कुणाकुणाचे पाहुणे, मित्र असे आठ जण निघाले होते त्यातल्या एकांची अकरावी परिक्रमा होती — ते मुख्य! त्यामुळे तो ग्रुप बरेच दिवस एकत्र टिकून होता. पण नंतर त्यातसुद्धा फूट पडली. काही जणांना भरभर चालायचे होते, ते मग पुढे निघून गेले.

सूर्यआखाड्याचे दोन संन्यासी — एक हरिद्वारचा तर दुसरा राजस्थानमधला — आम्हाला असेच वाटेत कुठेतरी भेटले आणि मग जवळ जवळ महिनाभर अधून मधून भेटतच राहिले. मध्ये त्यांनी आमच्यापेक्षा वेगळा रस्ता घेतला; त्यामुळे आम्हाला वाटले की ते खूप पुढे गेले असावेत. मग कुठेतरी रात्री मुक्कामाला परत एकत्र. जवळ जवळ शेवटपर्यंत मग ते बरोबरच होते. सुरवातीला अत्यंत आखडू वाटणारे हे दोघे, व्यवस्थित सर्वसामान्य होते. दोघेही पदवीधर होते. इंग्रजीसुद्धा येत असावे. त्यातल्या एकावर पन्नास विद्यार्थ्यांच्या संस्कृत पाठशाळेची

जबाबदारी होती. एका टप्प्यात मला बरं नसल्याने आम्ही जरा हळू चालत होतो.

तेव्हा एक दोन दिवसांनी त्यांचा फोन असायचा. तब्यतीची, प्रगतीची काळजी असायची. कधी, पुढे राहण्याची सोय, जेवण्याची सोय कुठे आहे, याची माहिती मिळायची. परिक्रमा संपली. ते त्यांच्या मार्गाने, आम्ही आमच्या. आता भेट होईलच असे नाही. पण सुरेख आठवणी मात्र येत राहतील.

महेश बालेकर आणि प्रशांत अहिर — असेच अजून दोघेजण. बडवाह सोडल्यावर आम्हाला भेटलेले. मग परिक्रमा संपेपर्यंत बरोबर असलेले. बालेकरांची ही तिसरी परिक्रमा

होती. आधीच्या दोन्हीही त्यांनी पायी केलेल्या. राहण्याची व्यवस्था कुठे आहे; कुठे एखादं पाहण्याजोगं मंदिर आहे, रस्ता कुठून आहे; या बाबतीत

भरपूर माहिती. त्यामुळे बराच काळ आम्ही एखादी कंडक्टेड टूर करावी अशी परिक्रमा करत होतो! प्रशांत — जेमतेम तिशीतला तरुण. बांध्याचा — “चांद्यापासून बांध्यापर्यंत” मधलं बांदा. गोव्याच्या सरहद्दीवरचं गाव. लहान वयात परिक्रमा करायला निघालेला म्हणून आम्हाला त्याचं कौतुक!

परिक्रमेत सुरवातीचा आठवडा आम्ही बहुधा दोघेच चालत होतो. बडवाणीला आलो — आणि पुढचा रस्ता काय याची चाचपणी चालू होती. तिथून शूलपाणी जंगल चालू होते. आम्हाला फारशी काही माहिती नव्हती. पण जंगलाचा रस्ता धरायचा आणि जी भेटेल ती सोबत पकडायची असा साधा विचार होता. बडवाणीला आम्हाला माधव पैठणकर आणि कविता साबळे हे बहीण भाऊ परत भेटले — त्याआधी ते ओंकारेश्वरला भेटले होते — त्यांनी आमच्या एक दिवस आधी परिक्रमा चालू केली होती. बोरखेडीला हिरालाल रावत यांच्याकडे आम्ही

आठजण त्या रात्री राहायला होतो. त्यातले आम्ही सातजण पुढे निघालो आणि मग शूलपाणी पार करून गोरा कॉलनीपर्यंत एकत्र होतो. तिथे सातपैकी तीनजण मागे थांबले — आणि आम्ही चौघे पुढे निघालो. या बहीण भावाबरोबर आम्ही जवळ जवळ महिन्यापेक्षा जरा जास्त एकत्र

प्रवास केला. दोघेही पेशाने कीर्तनकार. सकाळ संध्याकाळ सुरेख आवाजात हरिपाठ म्हणायचे.

हरिपाठ म्हणजे काय हे मला त्यांच्याकडून समजलं. त्यांच्याकडून उचललेली अजून एक गोष्ट — बालभोग. परिक्रमेत बालभोग, न्याहारी फारशी मिळत नाही. आम्ही सुरुवातीला बिस्किटं खाऊन भूक भागवायचो. पण पैठणकर, साबळेंबरोबर चालताना ते भिजवलेले मूग खाताना दिसले. मग आम्हीही दररोज दाणे, मूग, हरभरा डाळ भिजत ठेवायला लागलो. या दोघांनाही चूल पेटवणे हा सोप्या खेळ वाटायचा. आणि आमच्यासाठी ते एक दिव्य असायचं. चूल पेटवण्याचे तंत्र आणि मंत्र — मी त्यांच्याकडून शिकलो.

उदय आणि उर्मी निवर्णी — परिक्रमेच्या शेवटच्या टप्प्यातले आमचे सोबती. आता मित्र! आमच्यापेक्षा दोन तीन वर्षांनी मोठे — सारखीच सामाजिक, आर्थिक बॅकग्राऊंड. स्वच्छता, काय योग्य, काय अयोग्य याबद्दलची जुळणारी मतं. आमच्याइतकेच (अ)धार्मिक! बऱ्याच गोष्टीबद्दल मतं जुळत गेली. कविताताईनंतर मीनलला परत एक मैत्रीण मिळाली. एकमेकींबरोबर गप्पा मारण्यात दोघांनाही हळू चालायला

कारण मिळालं! उदयकडे परिक्रमा मार्गावरती सेवा देणाऱ्यांची मोठी यादी होती. त्यामुळे परत शेवटचे तीन एक आठवडे — गाड्याबरोबर नळ्याची — या न्यायाने आमची चंगळ झाली. त्यांचे आभार आणखी एका गोष्टीसाठी. काही कामामुळे उर्मीला ओंकारेश्वरला २४ तारखेपर्यंत पोहोचायचेच होते. चालण्याचा त्यांचा प्लॅन त्या रोखाने होता आणि त्यांना साथ म्हणून आमचा पण! त्यामुळे आम्हीसुद्धा २४ फेब्रुवारीला ओंकारेश्वरला पोहोचलो. निवर्गी बरोबर नसते तर तीन चार दिवस आम्हाला नक्कीच जास्त लागलेअसते. अगदी खरं सांगायचं तर अमरकंटक सोडल्यानंतर एक प्रकारचा कंटाळा आला होता. चालण्याची सवय होऊन गेली होती — त्यामुळे चालण्याचे काही वाटत नव्हते; पण हा रस्ता आता संपावा असे मात्र वाटू लागले होते. आणि या काळात आम्हाला हे समविचारी जोडपं भेटलं — आमचा प्रवास सुखकर केला; ही बहुधा मैयाचीच कृपा.

केदार गोगटे — याचाही उल्लेख करावा लागेल. पुण्यात adventure tourismचा व्यवसाय असणारा केदार. मला इंजिनीयरिंग कॉलेजमध्ये तीन वर्षे सिनियर असलेले बरेच जण याचेही मित्र! अर्थात हे मला बोलता

बोलता कळले — आमची आधीची ओळख नव्हती. एक प्रसन्न व्यक्तीमत्व — ज्याच्याशी बोलल्यावर शांत वाटायचं! आणि गंमत म्हणजे आम्ही कधीही एक पूर्ण दिवस सुद्धा बरोबर चाललो नसू. पण काही माणसं थोड्या ओळखताही आवडून जातात — त्यापैकी हा एक!!

आम्ही कधीच बरोबर चालतो नाही पण तरीही खूप छान ओळखीचं झालेलं आणखीन एक जोडपं - देवेंद्र आणि इंद्राणी साहू. मूळचं मध्य प्रदेशातील, आता अमेरिकेत स्थायिक झालेलं. त्यांच्या मराठी मित्रांकडून परिक्रमेबद्दल ऐकून, प्रेरणा घेऊन परिक्रमेला निघालेलं. हे त्यांचं दुसरं वर्ष होतं. गेल्या वर्षी मिळालेल्या सुट्टीत बरीचशी परिक्रमा पूर्ण केली,

मग या वर्षी मिळालेल्या सुट्टीत उरलेली संपवत होते. भारतातच राहणाऱ्या आमच्यासारख्याना परिक्रमा कठीण होती, या दोघांना ती आणखीनच खडतर वाटली असेल यात शंका नाही.

परिक्रमा हा एक पूर्ण अनुभव आहे. सगळ्याच बाबतीत — जेवणखाण, राहणे, चालणे, रस्ते, महंत, आश्रम, तिथली व्यवस्था, तीर्थस्थानं — सर्वप्रकारचे अनुभव येतात. मग परिक्रमावासीयांबद्दलच का अपवाद

असावा. काही जणांचे नकोसे वाटणारे अनुभवसुद्धा आले. ही व्यक्ती आता भरभर चालून खूप पुढे जाईल किंवा हळू चालून आपल्या मागे राहिल तर बरं असं वाटावं असेसुद्धा काही जण भेटले. सगळ्यांशी मिळून मिसळून घ्यायचे, कुठल्याही अनुभवाला नर्मदेऽ हर” म्हणत विसरून जायचे — हे या व्यक्तींच्या बाबतीत शक्य झाले नाही. मग अशाना कडक शब्दात काही सुनाववे लागले — काहींना एकदा सांगितल्यावर कळले — तर क्वचित कडकपणा परत आवाजात आणावा लागला. पण असे अनुभव कमी. विसरून जाण्याजोगे. आणि लिहिण्याच्या नक्कीच न लायकीचे!

परिक्रमा हा संन्याश्याचा वसा. 'काही मागू नका' हा मंत्र. पण वर म्हटल्याप्रमाणे एका संकल्प पूजेने काही माणूस संपूर्ण बदलत नाही. परिक्रमावासीयांनी परिस्थितीचं भान ठेवावं ही एक साधी अपेक्षा असते. तेव्हा एखाद्या मुक्कामाच्या ठिकाणी, विशेषतः घरात मुक्काम असेल तेव्हा कोणी जास्त आग्रहीपणा करायला लागला की वार्डेट वाटायचं! समोर आलेलं अन्न भिक्षा समजून स्वीकार करावं अशी एक साधी इच्छा असते. त्यात मग चुकून लसूण, कांदा असेल तर 'नर्मदेऽ हर' म्हणायचे आणि स्वीकार करायचा. हा आमचा नियम होता. पण त्यावरून सेवा देणाऱ्यांवर आणि त्यांच्या पात्रतेबद्दल ताशेरे ओढणारे परिक्रमावासी बघितले आहेत. बहुधा साधूमंडळी. 'आम्हाला भात नको, रोटीच हवी' हा एक असाच आग्रह. कारण रास्त. पण कधी काय व्हायचं एखाद्या आश्रमात रात्री अपेक्षेपेक्षा जास्त गर्दी व्हायची. मग खिचडी हा प्रकार सोपा असायचा. अश्यावेळी 'रोटी असेल तर जेवण. नाहीतर नर्मदेऽ हर' अशी धमकी त्या सेवेकऱ्याला धर्मसंकटात पाडायची.

एखादा चहावाला आर्जवाने बोलावून चहा पाजत असेल तर एक चहा पिणे योग्य. तो त्या चहावाल्याचा सन्मान असतो. पण अशावेळी दोन, तीन कप चहा मागून घेणारे, बिस्किटाचे पुडे पैसे न देता उचलणारे परिक्रमावासी पहिले की राग यायचा; आणि तो जर मराठी असेल तर तिडीक यायची. परिक्रमेच्या वेषात असाल तर मार्गावरचे बहुतेक दुकानदार छोट्या छोट्या गोष्टींचे पैसे घेत नाहीत हे खरं आहे, पण त्याला हक्क समजून त्याचा गैरफायदा घेणारे पाहिले आणि एकदोनदा शाब्दिक झकाझकीपण केली. आपल्या हावरट वागण्यामुळे, मागाहून येणाऱ्या परिक्रमावासीयांचे आपण नुकसान करत आहोत हे यांच्या लक्षातच यायचे नाही. परिक्रमेत हे का आलेत याबद्दल अचंबा वाटायचा. मराठी परिक्रमावासीयांबद्दल सर्वसाधारणपणे मत चांगलं आहे. त्याला धक्का पोहोचवायचं काम हे लोक व्यवस्थित करत असतात. झाडाच्या ज्या फांदीवर बसलो आहोत तीच तोडायचे हे अवसानघातकी उद्योग!

परिक्रमेने आमचे अनुभवविश्व समृद्ध केलं. पण अनुभव हा दोन व्यक्तींच्या संवादातून तयार होतो. परिक्रमेत भेटणारी दोन प्रकारची माणसे — एक परिक्रमावासी आणि दुसरे त्यांना सेवा देणारे — मार्गावरचे इतर. या दोघांनीही यात भरभरून मदत केली आहे.

—०—०—०—

तुम्ही परिक्रमा का करत आहात — हा आम्हाला नेहेमी विचारला गेलेला प्रश्न. वागायबोलायला तर सुशिक्षित दिसता आहात मग तुम्ही परिक्रमेत कसे असा त्याचा सूर असे. प्रश्न सुरुवातीला जरी थोडा औद्धत्याचा वाटला तरी एकंदरीत परिक्रमावासी बघता आम्ही त्यात वेगळे, उठून दिसत होतो हे लक्षात आले आणि या प्रश्नामागे एक स्वाभाविक कुतूहल असण्याची शक्यता आम्ही मान्य केली. मग या प्रश्नाला आम्ही तितक्याच सत्यतेने — “आम्हाला माहित नाही” हे खरं उत्तर देऊ लागलो. लोकांचा त्यावर फार कधी विश्वास बसला नाही हा भाग अलहिदा! पण या प्रश्नाला उत्तर दिल्यानंतर, ते सभ्यपणाचे दिसेल असे वाटून आम्हीही त्यांना त्यांचं कारण विचारायचो. बहुतांश उत्तरं थातुर मातुरच असायची. क्वचित कधी कुणी नवस फेडायला किंवा काही मागणे मनात धरून परिक्रमा करताना दिसत.

या संभाषणातून क्वचित कधी एखादी धक्कादायक गोष्ट बाहेर येई आणि मन अंतर्मुख होऊन जाई. मध्य प्रदेशातली एक साठीच्या आसपासची बाई. एकटीच परिक्रमेला निघालेली. कालचा मुक्काम कुठे होता तर मागे पाच आठ किलोमीटरवर असलेल्या आश्रमाचं नाव तिने सांगितले. तब्येत ठीक नाही म्हणून इतक्या निवांत परिक्रमा करते आहे का? — तर तसं काही नाही. मग सव्वा तीनवर्षांच्या परिक्रमेचा संकल्प आहे का? तर तेही नाही. जरा गोंधळात पडलो. पण इतक्या आपुलकीने चौकशी करतो आहे म्हटल्यावर जरा थांबून तिने कारण सांगितलं!

वाटलं होतं तसं बाई मध्य प्रदेशातली होती. थोडासा आतला कुठला तरी जिल्हा होता. नवरा नाही. एक मुलगा आणि दोन मुली. सगळ्यांची लग्न होऊन आपापल्या संसारात मग्न. मुलाला चार मुलींवर मुलगा झालेला. घरची थोडी शेती होती, पण जमीन कोरडवाहू. पाण्याची बोंब. त्यामुळे

बेताची परिस्थिती. घरातलं खाणारं एक तोंड कमी करायचं म्हणून ही बाई परिक्रमेला आलेली. राहण्याची, खाण्याची सोय होत होती. एखाद्या बऱ्या आश्रमात मग दोन तीन दिवस जास्त राहायची. पडेल ते काम करायचं. कंटाळा आला की पुढच्या आश्रमात. परिक्रमा संपवायची तिला घाई नव्हती! असंच कुठेतरी मैयाकिनारी शेवट होऊन मोक्ष मिळेल असं तिला वाटत होतं! दोन तीन महिन्यातून एकदा घरी जाऊन लेका-सुनेला आणि लाडक्या मोठ्या नातीला भेटून यायची. परत हा खडतर प्रवास चालू. सांगताना तिच्या डोळ्यात पाणी आणि ऐकताना आमच्या अंगावर शहारा!

दक्षिण तटावर दोन गावांमधला रस्ता. पायवाटेचा. नदीकाठच्या टेकड्यांवरून जाणारा. टळत्या दुपारची वेळ. आम्ही दोघेच होतो. बरोबरचे साथीदार मागे पुढे कुठेतरी होते. तेवढ्यात मागून एक

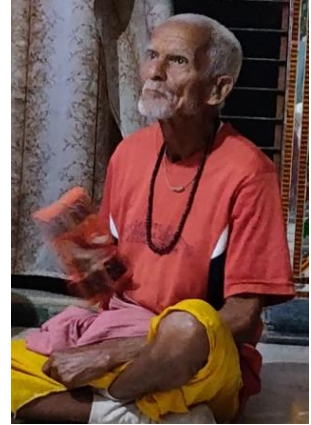

साधूवेषातला परिक्रमावासी आला. गेल्या दोन मुक्कामात रात्री तोही आमच्या बरोबर होता. त्यामुळे चेहेऱ्याने माहिती होता. रस्त्यात एक तिठा आला म्हणून विचारायला आम्ही थांबलो. मग तोही आमच्याबरोबर चालू लागला. नेहेमीची जुजबी चौकशी झाली. आणि मी सहज त्याला विचारलं —“आप राजस्थानके हो; तो परिक्रमाके बारेमे कैसे सुना?””. या माणसाला

मी एकटाच पहिले होते. त्याच्याबरोबर कोणी नव्हतं किंवा तोसुद्धा कोणाबरोबर चालतो आहे असे नसावे. त्या एकटेपणामुळे असेल, बोलायची संधी घेत त्याने आपली कथा सांगितली. पेशाने तो एक टूक ड्रायव्हर होता. मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश यांच्या सीमेवर त्याचं गांव. तीन वर्षापूर्वी राजस्थानात असताना एका अपघातात तो चांगलाच जखमी झाला. बेवारस अवस्थेत कुठल्या तरी हॉस्पिटलमध्ये दाखल झाला. जुजबी बरा होऊन बाहेर पडला. जिथे नोकरी होती त्या मालकाने हात झटकले. अश्या अवस्थेत राजस्थानच्या एका मंदिरातल्या महंताने त्याला आसरा दिला — सहा महिने त्याची सेवा केली आणि त्याला परत पायांवर उभा केला. या सगळ्या काळात घरच्यांनीही त्याला वाऱ्यावर सोडून दिले होते. बरा झाल्यावर घरी गेला आणि चार महिने राहून, घरी होणाऱ्या अपमानाला कंटाळून परत राजस्थानात आला तर तोवर ते महंत तिथून निघून गेलेले. कुठे गेले — कोणाला माहिती नाही. हा मग त्यांना शोधत बरेच आश्रम, तीर्थस्थाने हिंडला. त्या शोधात कोणी म्हणाले नर्मदा परिक्रमा कर — त्यात कुठे तुला तुझे महंत सापडतील. म्हणून हा परिक्रमेत. पायी — आपल्या उपकारकर्त्याला परत एकदा शोधायला!

उत्तर तटावर, बरकाल गावातला नर्मदा आश्रम. तिथे एक खूप म्हातारे गृहस्थ आमच्या आधीच आलेले होते. परिक्रमेत अशी वयस्क माणसेही दिसतात. बहुधा ती थोडा प्रवास चालत, थोडा गाडीने, असा तब्येतीला सांभाळून करतात. पण मग कळलं की म्हातारबाबा गेले सहा महिने इथेच

राहताहेत! बरकाल गावापासून आठ दहा मिलोमीटरवर त्यांचं गाव आहे. कुटुंब आहे — मुलं नातवंडं आहेत. पण आजोबा इथे या आश्रमात थंडी वाऱ्यात, काहीश्या अडचणीतच म्हणा — राहताहेत. त्यांना हा आश्रम सोडून जायची इच्छा नाही. अधूनमधून मुलगा सून येतात, भेटून जातात, काही पैसे हातावर ठेवतात — जे लगेच आश्रमाला जातात. पण आजोबाना इथून हलायचं नाही. भरलं घर सोडून हा वानप्रस्थाश्रम स्वीकारण्यामागे दुःख होतं का वैराग्य हे काही कळलं नाही.

जानेवारीच्या सुरुवातीची गोष्ट. थंडी चांगलीच पडायला लागली होती. नेहेमीप्रमाणे रात्रीसाठी एखादं ब्लॅकॅट मिळेल का याची चौकशी करावी असं आमचं बोलणं चाललं होतं. शेजारी चार परिक्रमावासीयांनी असं लावलं होतं. चौघेही मध्य प्रदेशातले होते. एकाच गावचे. आमचं बोलणं ऐकून त्यातल्या एकाने त्याच्या जवळचे ब्लॅकॅट देऊ केले — त्याच्याकडे दोन होती. ते ब्लॅकॅट छान जड आणि उबदार होते. सर्वसामान्य परिक्रमावासी वजनाची इतकी काळजी करतो की हा एवढे जड ओझे कारण नसताना का वाहतो आहे हे समजेना! त्या आश्रमातल्या व्यवस्थापकांनी खुलासा केला. काही परिक्रमावासी हे दर वर्षी परिक्रमा करतात. बहुधा थोडी चालत आणि बरीचशी गाडीने. उद्देश? परिक्रमेतल्या अश्या जागा शोधायच्या जिथे भाविक सेवेकरी काही दान देतात — ब्लॅकॅट म्हणा, स्वेटर, शाल, अंथरूण, शिधा. अश्या ठिकाणी गड्ड्याने जायचं — चार जणांच्या जागी दहा जणांचा शिधा घ्यायचा. परिक्रमेत असताना जर एखादा परिक्रमावासी म्हणाला की माझं ताट मी मागे विसरलो, आता माझ्याकडे ताट नाही, किंवा पेला नाही — तर आश्रम चालवणारे व्यवस्थापक कसलीही शहानिशा न करता त्या परिक्रमावासियाला ताट, वाटी, अंथरूण, पांघरूण — जे हवं असेल ते

देऊन टाकतात. आणि त्याबद्दल पैसे वगैरेची तर बातच करायची नाही. मग सामान गोळा करणारे परिक्रमावासी अश्याही गोष्टी जमा करतात. सामान खूप व्हायला लागलं की घरी फोन करायचा. मग घरून कोणी मुलगा, पुतण्या आला के सगळं सामान त्याच्या बरोबर पाठवून द्यायचं परत पुढे कुठल्या दानशूराच्या शोधात वाटचाल चालू. सुदैवाची गोष्ट अशी की असे लोक फार थोडे असतात.

गंमत म्हणजे आश्रमचालकांची नजर अशा लोकांना ओळखण्यात तरबेज असते पण तरीही जोपर्यंत गोष्टी हाताबाहेर जात नाहीत तोपर्यंत ते चक्क कानाडोळा करतात. त्यामागचा विचार मोठा व्यावहारिक आहे. नर्मदा मैया आणि तिच्या भक्तांबद्दल या परिसरात इतकं प्रेम, आपुलकी, आदर आहे — की आपण लबाडी करतोय हे जाणवत असून जर एखादी व्यक्ती अश्या गैरमार्गाने जात असेल, तर ती खरोखरीच गरीब असणार. परिस्थितीने गांजलेली असणार आणि नड भागली की हा उद्योग थांबवणार. तेव्हा जोपर्यंत या हावरटपणाचा अतिरेक होत नाही तोपर्यंत अश्या परिक्रमावासियाला चार शब्द सुनावून, त्याचं काय चाललंय हे समजलंय याची जाणीव करून देण्यापलीकडे जास्त काही शिक्षा नसते. विचार कनवाळू आहे. परिक्रमेतल्या मानसिकतेला साजेसा आहे.

मराठी चित्रसृष्टीतले एक दिग्गज सिनेदिग्दर्शक. पायी परिक्रमा करत आपल्या नव्या चित्रपटासाठी गोष्ट, प्रसंग, लोकेशनस यांची नोंद करत

चालत होते. स्वार्थ आणि परमार्थ यांची योग्य सांगड घालत. नाशिक जिल्ह्यातले असेच एक जण. आधी गाडीने परिक्रमा केलेली. आता पायी निघाले होते. उद्देश साधा होता. उत्सुक लोकांना कंडक्टेड टूर सारखी कंडक्टेड पायी परिक्रमा करवण्याचा व्यवसाय त्यांना करायचा होता. भारकच्छ गावातल्या नर्मदा प्रसाद यांचा धाकटा भाऊ थोड्याच दिवसात परिक्रमेला निघणार होता! त्याने तीन वर्षांपूर्वी सुरु केलेली शाळा अपेक्षेपेक्षा यशस्वी झाली म्हणून त्याला कृतज्ञता व्यक्त करायची होती. २०१५—१६ मध्ये काँग्रेसचे ज्येष्ठ नेते दिग्विजय सिंग यांनी मोठ्या थाटामाटात परिक्रमा केली. त्यात थोडा तरी उद्देश राजकीय होता यात शंका नाही.

—०—०—०—

रस्त्यावरून चालताना वारंवार ‘नर्मदेऽ हर’ अशी हाक येते. त्याला अर्थात उत्तरही तेच असतं — ‘नर्मदेऽ हर’. मग हाकारणारा चहावाला असेल, किंवा चहाच्या टपरीवर बसलेला कुणी असेल तर तो ‘महाराज, चाय पी लो’ असे बहुधा म्हणणारच. त्याला मान देत जर तुम्ही थांबलात तर चौकशी चालू होते. सर्वसाधारणपणे —”कौन जिला?”;”कौन गांव” या पाठोपाठ ”कितने बच्चे हैं” असा प्रश्न हमखास यायचा. मग आम्ही आमची रेकॉर्ड चालू करायचो.

“बडी बेटी हैं.”

“शादी हो गयी उसकी?”

“अब तक नहीं. . . अब परिक्रमाके बाद वही करना हैं” यावर जरा उसासे वगैरे टाकले जायचे. मुलीचं अजून लग्न नाही आणि हे परिक्रमेला कसे निघाले असा सूर असायचा.

“एक बेटीही हैं?”

“नहीं — छोटा बेटा हैं. इंजिनियर बन रहा हैं. आखरी साल हैं”. यावर अजून काळजी — मुलीचं लग्न नाही, मुलाचं शिक्षण चालू — कठीण आहे. मग त्याहून महत्वाचा प्रश्न यायचा—

“कितने दिनकी छुट्टी लेके निकले हो?”

“छुट्टी नहीं, जॉब छोड दिया. . . “

“परिक्रमा के लिये?”

“हां”

“सरकारी था?”

“नहीं — सरकारी होता तो क्यों छोडना पडता? वहा तो छुट्टी मिल जाती!”

“तो वापस जाके क्या करोगे?”

“मैया हैं — वो कुछ तो देख लेंगी!!”

या प्रश्नोत्तरात आमच्याकडे; ही दोघे एक तर धाडसी आहेत किंवा ठार वेडी आहेत अश्या भावनेने आमच्याकडे बघणारी मंडळी त्या शेवटच्या उत्तराने खुश व्हायची. मैयाबद्दल, तिच्या शक्तीवर इतका विश्वास या मैयाकाठच्या जनसमुदायात आहे, की तिच्यावर भार टाकून हे लोक आश्वस्त होतात. आंधळा विश्वास. भारकच्छच्या धर्मशाळेचे विश्वस्त, नर्मदा प्रसाद. त्यांनी त्याची कथा सांगितली. ते दोन तीन वर्षांचे असताना गावात कसलीशी साथ अली आणि त्यात यांचा मोठा भाऊ दगावला आणि यांनाही त्या रोगाची लागण झाली. आपला वंश संपणार का काय अश्या भीतीने त्यांच्या आजोबांनी यांना हातावर घेऊन नर्मदाकिनारी नेले आणि प्रार्थना केली — “माझा वंश वाचव — मी परिक्रमा करेन”. त्या प्रार्थनेमुळे म्हणा, औषधांमुळे म्हणा — हे आजारातून बाहेर पडले आणि आजोबांनी परिक्रमा तर केलीच पण यांचं नाव बदलून नर्मदा प्रसाद ठेवलं.

धरमसिंग राजपूत. एका छोट्या गावातला शेतकरी. लहान शेत. तीन भावांमध्ये वाटलेलं. अधून मधून नदीवरचे वाळू चोरून विकणे हा पोट भरण्याचा उद्योग. पदरात तीन मुलं. परिक्रमावासीयांची सेवा हा मुख्य उद्योग. त्यासाठी गावातल्या लोकांकडून मदत गोळा करणे ह्यात वेळ जात असे. पण परिस्थीवर अजिबात वैतागलेला नाही. मैया आहे, ती बघून घेईल हा विश्वास. मी तिच्या भक्तांची सेवा करतो आहे, मला नक्कीच फळ मिळेल ही खात्री!

रस्त्यावर भेटलेला एक चहावाला. त्याला खास बिनसाखरेचा चहा बनवायला सांगितलेलं. म्हणजे त्याचं बासुंदीसमान चहाचं भांडं त्याला बाजूला ठेवायला लागलेलं. थोडक्यात पुण्याच्या भाषेत स्पेशल चहा

बनवलेला. पण पैसे घेतले नाहीत — “महाराज, रहने दो. ये पैसा मिल जाता है” हे स्पष्टीकरण. दिवसात पंधरा वीस तरी परिक्रमावासीयांना चहा पाजत असेल. त्यात काही आमच्यासारखे स्पेशल वाले. दिवसाला शंभर सव्वाशे रुपये तो परिक्रमावासीयांवर खर्च करत होता – आणि “. . . रहने दो. ये पैसा मिल जाता है. . .” हा विचार?

परिक्रमेत ब्रेकफास्ट — परिक्रमेच्या भाषेत बालभोग — बहुधा मिळतच नाही. किंवा असं म्हणूया की आम्हाला फार क्वचित मिळाला. मग आम्ही काय करायचो — आदल्या दिवशी रात्री शेंगदाणे आणि हिरवे मूग किंवा हरभरा डाळ असं काही भिजवून ठेवायचो आणि सकाळी ८३० - ९ च्या सुमाराला चिवड्याच्या पाच रुपयाच्या पॅक बरोबर खायचो. तेवढाच पोटाला आधार आणि चालायलाही. पण त्यासाठी लागणारे दाणे आणि डाळ किंवा मूग जवळ ठेवावे लागत. त्याचं फार वजन नको म्हणून एकावेळी १००, १५० ग्रॅम विकत घ्यायचो. ते संपले की परत घ्यायचे. गावागावात किराणा मालाची दुकानं आहेतच — तेव्हा हे व्यवस्थित चालू होतं. असंच एकदा एका गावात मी दाणे, डाळ, टूथपेस्ट, साबण अश्या किरकोळ गोष्टी खरेदी केल्या आणि पैसे दिले. तो दुकानदार सुट्टे परत देत होता. सकाळची वेळ होती. जरा गर्दी होती. मलाही काही घाई नव्हती. मी वाट बघत उभा असताना तिथे असलेल्या एकाने चौकशी केली. नेहेमीचेच प्रश्न. कुठून आलात, कधी उचलली परिक्रमा वगैरे. त्या दुकानदाराने मला पैसे परत केल्यावर तो त्या दुकानदारावर डाफरला — “परिक्रमावासी हैं — इनसे पैसे क्यों लेते हो?”. माझ्या समजावण्याकडे पूर्ण दुर्लक्ष करत त्याने दुकानदाराला माझे पैसे परत करायला लावले आणि ते पैसे स्वतः दिले. त्या माणसाचं मला नाव माहिती नाही. काय एक पाच मिनिटे त्याने माझी चौकशी केली तेवढीच ओळख!

सकाळी सव्वादहाची वेळ. उत्तर तटावरच्या कोटपार महंत गावाजवळ नदीकाठाने आम्ही चालत होतो. किनाऱ्यावरून गावाकडे वर जिथे रस्ता जात होता तिथे एक जण - निर्भय सिंग राजपूत - नुकतीच अंधोळ संपवून प्रार्थना करत होते. आम्हाला बघून ते म्हणाले की पुढचा थोडा रस्ता गावातून आहे, मग परत नदीकाठचा रस्ता लागतो. आमच्याबरोबर तेही गावात आले. आम्हाला चहाचा आग्रह केला. त्यातला सच्चेपणा आम्हीही फारसे

आढेवेढे घेतले नाहीत. दोन भावाभावांची घरं शेजारीशेजारी. चहा पाठोपाठ त्यांची आई बाहेर आली. "खाना तो अब खानाही पडेगा", त्या माउलीने प्रेमळ धमकी दिली. नाही म्हणता आले नाही. सुख जेवण झालं. शेजारी राहणाऱ्या त्यांच्या भावाने, "ये हमारी तरफसे" करत दुसऱ्यांदा खाऊ घातलं. पोटभर जेवणाइतक्याच पोटभर गप्पा झाल्या. "आजके दिन यही रुक जाओ" चा आग्रह मोडून काढत निर्धाराने पुढे निघालो. निर्भयसिंग आम्हाला पोचवायला नदीपर्यंत आले. 'दक्षिण तटावरून आमच्या गावासमोरून जाल, तेव्हा फोन करा, भेटायला नक्की येऊ' - त्यांनी सांगितलं. इथपर्यंत सगळं नेहेमीसारखंच होतं. माझ्या लक्षात आहेत ते त्यांचे शेवटचे शब्द. "फोन अवश्य करना ... नहीं तो दुश्मनी पक्की!" डोळे टचकन ओले झाले. कोण आम्ही? उण्यापुऱ्या

दोन तासांचा सहवास! पण आपुलकी दाखवण्याची ही किती गोड पद्धत.
जीवघेणी. जीव लावणारी.

पण परिक्रमावासी म्हणजे देव. आपणही परिक्रमा करावी हे या किनाऱ्यावरच्या प्रत्येकाच्या मनात कुठेतरी असतं. आपल्याला जमत नाही, तेव्हा समोर असलेल्या या परिक्रमावासियाला मदत करावी ही भावना. आणि याच बरोबर 'मैयाने इतकं काही दिलं आहे, त्यापुढे मी करत असलेली मदत म्हणजे काहीच नाही' हा भक्तिभाव.

पायी परिक्रमा खडतर आहे. कष्टप्रद आहे पण या किनाऱ्यावरच्या माणसांचा हा भक्तिभाव, मैयाप्रती असलेली श्रद्धा, परिक्रमावासीयांबद्दल असलेले हे प्रेम बघितलं की अंतर्मुख व्हायला होतं. अत्यंत शहरी, कोरड्या व्यवहारिकतेच्या चष्म्यातून सगळ्या गोष्टी तोलणारं आपलं मन, आपली विचारसरणी थोडी व्यापक करायला पाहिजे हे लक्षात यायला लागतं.

—०—०—०—

परिक्रमेदरम्यान मीनलला एका वेगळ्याच गोष्टीचा सामना करावा लागला. कित्येकांना ती 'बिदेसी' वाटली आणि परिक्रमेतल्या मोकळीकीने त्यांनी ती उघड बोलूनही दाखवली. तिचा मूळचा गोरा रंग उन्हाणे छान रापलेला; परिक्रमेत वेणीची कटकट नको म्हणून केसांचा जवळ जवळ बॉयकट केलेला. केसांत काळ्याइतकेच पांढरे केस त्यामुळे एकंदरीतच व्यक्तिमत्वात प्रौढत्वाची भर पडलेली. हिमालयात वगैरे गिर्यारोहणाला निघाल्यासारखी पाठीवरची बॅग! बऱ्याच गाववाल्यांना "आप बिदेसी हो क्या?" असा प्रश्न पडणे साहजिकच. बरं एवढ्यावर मंडळी थांबली नाहीत. परिक्रमेला येण्यापूर्वी तिचा नक्की काय व्यवसाय असावा यावर बरेच जावईशोध लावले गेले. काहींच्या मते ती कलेक्टर होती, किंवा रिटायर्ड जज असावी याबद्दल एकाची खात्री होती. 'बडी हपसर' असा एकाच अंदाज होता. "क्या आपकी कोई कंपनी हैं?" असा एकाला प्रश्न पडला होता. या सगळ्यात तिच्या खऱ्या - शिक्षकी पेशाबद्दल - कुणालाच अंदाज आला नाही, किंवा तिने ते सांगितल्यावर कुणाला खरं वाटलं नाही.

बरं दिसण्याबद्दल गैरसमज किती असावेत? माझ्याशी छान हिंदीत बोलणारी माणसं मीनलकडे वळली की एकदम इंग्रजीत उडी घेत! गावातले 'पढे लिखे'च नाही तर आश्रमातले महंतसुद्धा या मोहाला बळी पडायचे. आता या सगळ्यांनी आम्हा दोघांना मराठीत बोलताना

ऐकलेले असायचे. आम्ही इतर परिक्रमावासियांबरोबर हिंदीत बोलतोय हेही पाहिलेले असायचे, तरीसुद्धा आपल्या मोडक्या तोडक्या इंग्रजीची प्रॅक्टिस मीनलबरोबर करावी असे त्यांना वाटे.

आम्ही मांडुगडाकडे निघालो होतो. घाटातल्या मुख्य रस्त्याआधी जंगलातून पायवाट होती. मीनल माझ्यापुढे होती - पायवाटेवरून मुख्य रस्त्याला ती लागली आणि तिने मोटारसायकलवाल्याला हात करून विचारले, "क्या ये रास्ता मांडुगड जाता हैं?" अस्सल मराठमोळ्या हिंदीतून विचारलेला प्रश्न. अर्थात सरळ मोठा रस्ता होता, मांडुगड दिसत होता तेव्हा हा प्रश्न गैरलागू होता हा भाग अलाहिदा. मोटारसायकलवर विशी-बाविशीचा पोरगा होता. त्याने मोटारसायकल थांबवली, जरा विचार करत तो म्हणाला, "Sit!" मीनलला कळेना हे काय उत्तर आहे! तिने परत विचारले. हा वेळपर्यंत, त्या पोराने आजवर शिकलेल्या इंग्रजीची जमेल तेवढी उजळणी संपवली होती. "Jungle. Danger. Lion Tiger. Jump - you sit !" जोडीला चेहेऱ्यावर हावभाव. संध्याकाळच्या वेळेला या रस्त्यावर धोका आहे, माझ्याबरोबर गाडीवरून चला हे सांगण्याचा त्याचा प्रयत्न. आता मीसुद्धा मुख्य रस्त्याला लागलो होतो. मला पाहिल्यावर शुद्ध हिंदीत त्याने रस्ता धोकादायक असल्याचे आम्हाला सांगितले. आम्ही गाडीवर अजिबात बसणार नाही हे ठामपणे ऐकल्यावर जरासा नाराज होत तो निघून गेला. तो गेल्यावर मीनलने आधीचा किस्सा सांगितला. दोघेही मस्त हसलो. आणि मी तिला घाबरून का असतो हे पटवून द्यायला मला एक किस्सा मिळाला!

-0-0-0-0-0-0-

नर्मदेऽ हर' कींवा इथल्या भाषेत 'नरबदे हाऽर' — परिक्रमेत वारंवार ऐकु येणारा, परवलीचा मंत्र. हा मंत्र बरेच दरवाजे — घरांचे आणि त्याहूनही अधिक मनांचे — उघडतो. मनापासून हसत म्हटला तर जरा जास्तच परीणामकारक असणाऱ्या ह्या वाक्प्रचाराचे अर्थ मात्र असंख्य आहेत!

सर्व सामान्यतः नर्मदेऽ हर म्हणजे "How do you do!"— त्याला उत्तरही तेच ! "नर्मदेऽ हर!". रस्त्यावरून येणारा जाणारा, परीक्रमावासीयांना नर्मदेऽ हर अशी हाक देतो आणि आपण तेच उत्तर देणे अपेक्षित असते.

दोन परीक्रमावासी कुठल्या मुक्कामी भेटले की नर्मदेऽ हरची फैरी झडते. तो परीक्रमावासी जर पूर्वी कधी भेटला असेल तर त्यात 'अरे वा वा, परत भेटलात. कसे आहात? सगळं ठीक ना?' असे असंख्य भाव असतात. हा आपल्यापेक्षा वेगाने चालतो आहे का? याला काही शॉर्टकट मिळाला का? याची चाचपणी असते. मग त्या नर्मदेऽ हर नंतर एकमेकांची चौकशी, पुढे कसे जाणार याबद्दल माहिती एकमेकांना देणे; क्वचित कधी औषधांची देवघेव होते. परत मुक्कामावरून हलतांना — नर्मदेऽ हर! आता यात — 'परत भेटूच. नाही भेटलो तर पुढच्या प्रवासासाठी शुभेच्छा!' असा विचार असतो.

रस्त्यावरच्या नर्मदेऽ हर पाठोपाठ कधी चहाचं आमंत्रण येतं. कधी तुमचा नम्र नकार स्विकारला जातो. कधी अधिकाराचा गर्व असतो — ज्याला ठाम नर्मदेऽ हरनेच नकार द्यावा लागतो. पण ते क्वचित. बहुतेक वेळा — 'आता यांच. परत कधी येणार तुम्ही आमच्याकडे?' असा प्रेमळ आग्रह असतो. मग दोन मिनिटे टेकल्याशिवाय गत्यंतर नसते. मग चहा नाही प्यायला तरी चालते! इकडच्या तिकडच्या गप्पा होतात — माहिती कळते. काळजी व्यक्त केली जाते. कौतुक असतं. 'आम्हाला परीक्रमेचं

बोलावणं नाही, तुम्ही निघाला आहात. भाग्यवान आहात' असा एक सूर दिसतो. अश्या ठिकाणी त्या घरातल्या लहानग्यांचं जरा कौतुक करावं, लेकीसुनांची विचारपूस करावी, मग तो घरधनी खूप खुष. तो एखादी खाजगी काळजी सांगतो. दूरदेशी नोकरी निमित्ताने बाहेर असलेल्या लेकरासूनेचं यश अभिमानाने सांगतो. देश, वेष, भाषा बदलली तरी माणसांच्या सुखदुःखाची चित्रं सारखीच, हे समजतं, मग नर्मदेऽ हर म्हणत पाय उचलायचा.

गावाबाहेरच्या रस्त्यावर दुरून हाक येते — नर्मदेऽ हर! जरा लक्ष देऊन पहावं तेव्हा कळतं की शेतातल्या घरात कोणी लहान मूल जागे आहे. प्रतिसाद द्यावाच लागतो — नाही तर नर्मदेऽ हरच्या घोषणा चालुच. बऱ्याच लहान मुलांच्या नर्मदेऽ हर मागे 'चॉकलेट है?' हा प्रश्न असतो. सुरुवातीला आम्हीही खूप चॉकलेटं वाटली मग बंद केली. मुलांना नाराज करण्याचं जिवावर यायचं, पण वाईट सवयीला उत्तेजन देण्यापेक्षा ते बरं असा विचार केला.

गावातुन जातांना, परीक्रमावासी आल्याचं कळतंच. मग एखादा मुलगा 'अरे चलो, नर्मदेऽ हर आ गये' म्हणत आपल्या मित्र, भावंडांना गोळा करतो. अर्थात, चॉकलेटच्या आमीषाने. एखादं दोन वितीचं पोरगं, शेंबूड ओढत, आपल्या भावंडांच्या वरताण 'नबब हाऽऽ' असं काही अगम्य ओरडतो तेव्हा थांबावंच लागतं. मग जर एखादं चॉकलेट हातावर ठेवलं तर चेहेऱ्यावरचा आनंद अवर्णनीय असतो.

दोन प्रसंग आठवतात — धामनोदला सेवा देणाऱ्या पाटिदरांकडे रात्री गेलो होतो. बोलताना त्यांची शंभरीतल्या घरातली आई आत आहे असे कळले म्हणुन आशीर्वाद घ्यायला गेलो. नर्मदेऽ हर म्हणत त्यांना नमस्कार केला.

मुलाने कानात सांगितले — परिक्रमा वासी आहेत — नमस्कार करत आहेत. त्या म्हातारीने — आपले पाय बाजुला घ्यायचा प्रयत्न करत म्हटले — ‘ अरे नही, हमने उनके पैर छुना चाहिए.’ मग आपल्या दुबळ्या हातांनी माझे डोके हातात घेत त्या माऊलीने अर्ध्या हिंदीत, अर्ध्या गुजरातीत — मैयाकडे प्रार्थना केली. ‘ यांची परिक्रमा सुखरूप पार पडू दे. त्यात काही विघ्न येऊ देऊ नको!’ मुलाला आमच्या हातात काही पैसे द्यायला सांगितले. डोळ्याने अधू असलेल्या ती माऊली आम्हाला पाहू पण शकली नाही!

दुसऱ्या एका गावातून जेवण करून दुपारी बाहेर पडत होतो. हवेत पावसाळी गारवा होता. एक म्हातारा उन खात पडवीवर बसला होता. मी सवयीने नर्मदेड हर केले. तशी मला उलट नर्मदेड हर करत तो म्हातारा हाताने चाचपडू लागला. माझ्या लक्षात आले की तो दृष्टीने अधू होता. पुढे जायची घाई होती पण तरी मी त्याचे हात हातात घेतले आणि सांगितले — ‘ बाबा — परिक्रमवासी हुं. आगे जा रहा हुं’. मला घट्ट पकडत तो मला चहा तरी घ्याच असा आग्रह करू लागला. त्याचा तो दुर्बल हात

सोडवणे जरा कठीणच गेले. मनाला चटका लावून गेलेले हे दोन नर्मदेऽ हर !

कुठल्यातरी सेवकाने आग्रह करून घरी रात्रीच्या मुक्कामाला बोलावलेले असते. आठ दहा तासांचाच सहवास, पण त्या कुटुंबाशी एक नातं जुळू पाहत असते. सकाळी निघायची वेळ होते. 'थांबून जा, काय घाई आहे' चा एकदोनदा आग्रह झालेला असतो. पाय निघत नसतो पण परिक्रमा खुणावत असते. मग मात्र निग्रहाने नर्मदेऽ हर म्हणत मागे वळून न बघता पाय उचलावा लागतो. मोठे कठीण असतात हे नर्मदेऽ हर!

सगळेच नर्मदेऽ हर सुखकारक नसतात. बोरखेडी गावात फक्त एका घरात सोय आहे असे कळले होते. त्या घरी आम्ही जरा लवकरच पोहोचलो. घरातली गृहीणी काही निवडटिपण करत होती. आम्हाला पाहिल्यावर तिचा पहिला 'नर्मदेऽ हर' जऱ्या नाखुषिचाच होता. पण दुसरा पर्याय नव्हता म्हणून आम्ही सुद्धा बसून राहिलो. हळुहळू बाई बोलायला लागली. त्यांचं जुनं घर काही दिवसांपूर्वी पाण्याखाली गेले होते. दुसरी व्यवस्था लागत होती. नाखुषीचा स्वर त्यातून उमटला होता. थोड्यावेळाने घरधनी आला. इतर परीक्रमावासी आले. संध्याकाळपर्यंत ती गृहस्वामीनी आम्हाला शुलपाणी जंगलातून जाण्यासाठी सल्ले देत होती. निघतांना 'काळजी घ्या. आठवण ठेवा' इथवर आली होती.

परीक्रमा मार्गात सेवा देणाऱ्या कुटुंबातील लेकी सुनांचं कौतुकच वाटतं. दररोज कोणीतरी नवीन माणसं दारात उभी राहणार. 'नर्मदेऽ हर' म्हणत हक्काने बसणार. त्यांचं जेवणखाण बघायचं. झोपण्याची सोय बघायची. त्यांच्या लहरी सांभाळायच्या. आणि हे साधारणपणे वर्षातले चार पाच महिने — दररोज! या सगळ्या माउल्यांना मनःपूर्वक अभिवादन. अशिश

एक मैया — सकाळी चहाचं आमंत्रण देत दारात. पहिल्या आमंत्रणाला नाकारायचे नाही या नियमाने चहा घेतला. निघताना ‘नर्मदेऽ हर’ केले तर म्हणते सगळे एकदम म्हणा — जोरदार आवाज झाला पाहिजे! मग ‘नर्मदेऽ हर’ची जोरात आरोळी ठोकत पुढे! मध्य प्रदेशातील या लोकांचं हे ‘नर्मदेऽ हर’ म्हणणाऱ्या परिक्रमा वासियांवरचं प्रेम, हा विश्वास वेगळ्याच प्रतीचा.

एक नदी. जीवन दायीनी. या परीसरातल्या लोकांच्या आयुष्याशी अतूटपणे जोडली गेलेली. या मातेवर इतकं प्रेम, ईतकी श्रद्धा की केवळ तिच्या परीक्रमेसाठी निघालेले लोकही तेवढेच वंदनीय. त्यांच्यावर भरभरून प्रेम. नर्मदेऽ हर — मोठ्या ताकदीचा छोटा मंत्र! एकदा तरी अनुभवावा असा.

—०—०—०—

मला वाटतं मृत्युंजय आश्रमातली गोष्ट. अमरकंटकमधला मोठा आश्रम. भरपूर गर्दीचा. अमरकंटकपर्यंत आलो या खुशीत आम्ही. रात्रीच्या जेवणाची घंटा झाली तसे हॉलच्या बाहेर उभे असणारे आम्ही सगळे परिक्रमावासी आत जायला लागलो. जेवणाची व्यवस्था पाहणाऱ्या

आश्रमाच्या भंडार्याने माझ्याकडे बोट दाखवत मला परिक्रमावासीयांसाठी असलेल्या पंगतीतून बाहेर काढले आणि सामान्य भक्तांसाठी असलेल्या पंगतीकडे बोट दाखवले. परिक्रमावासियांचा गणवेश असणारी लुंगी मी घातली नव्हती - पायजम्यात होतो म्हणून मला त्या पंगतीत स्थान नव्हते.

अंगी उपजत असलेला माझा संताप उफाळून येऊ पाहात होता. बहुधा मीनलच्या ते लक्षात आले आणि तिने खुबीने माझे कोपर पकडत मला त्या दुसऱ्या पंगतीकडे नेले आणि आम्ही बसलो. समोरच्या पंगतीतले सह-परिक्रमावासी, मी त्यांच्याबरोबर का नाही याचा विचार करत माझ्याकडे पाहत होते.

हॉल हळूहळू भरत होता. मृत्युंजय आश्रम ही एक संस्कृत पाठशाळासुद्धा आहे. तिथले विद्यार्थी पाळीपाळीने पंगतीत वाढायचे काम करतात. ती सर्व मुलंसुद्धा हातात अन्नाची ताट घेऊन वाट पाहत उभी होती. कोणीतरी

"सीताराम, सीताराम"चा जप चालू केला. पंगत पूर्ण वाढून होईपर्यंत लोकांना गुंतवून ठेवायचा आणि त्याचबरोबर नामसमरणाचं पुण्य पदरी पाडून घ्यायचा, परिक्रमेतला हा नेहेमीचा उपाय.

मला स्वतःला हा नामघोष आवडायचा. त्यात मी नेहेमीच मोठ्याने सामील व्हायचो. पण आज माझं लक्ष त्यात नव्हतं. मी जन्माने, संस्काराने, शिक्षणाने, एक द्विज, एक ब्राह्मण आणि आज मला एका अस्पृश्याची वागणूक देण्यात आली होती. कारण काय तर मी लुंगी न नेसता पायजमा घातला होता. मला पाहताच कुणीही मला परिक्रमावासी समजला असता, समजत होते - पण इथे त्याची कदर नव्हती. मला वेगळं वागवण्यात आलं होतं. मी सुद्धा अन्नाच्या दोन घासांसाठी तो अपमान गिळून तिथे त्या वेगळ्या रांगेत बसलो होतो!

माझ्यापुढे दोन पर्याय होते. एक म्हणजे रागाने उठून जाणे आणि दुसरा आली परिस्थिती स्वीकारून त्यावर विचार करणे. कळतनकळत मी दुसरा पर्याय स्वीकारला होता.

तसं माझं जेवण जास्त नव्हतं. एखादा दिवस उपाशी राहिलो असतो तर आभाळ कोसळणार नव्हतं. फारतर बिस्कट खाऊन घेतली असती. पण बिस्कटांनी पोट भरत नाही आणि चालण्यासाठी भरलेलं पोट आवश्यक असतं हे अडीच महिने चालल्यावर कळून चुकलं होतं. उद्या परत मोठी चाल होती. जेवण आवश्यक होतं. अमरकंटक मोठं गाव आहे. आश्रमाच्या बाहेर चार दोन हॉटेल्स नक्की सापडली असती. खिशात पैसे होते. सहज जाऊन जेवू शकलो असतो. पण खिशात पैसे आहेत ते असे उधळायला नाहीत याची पूर्ण जाणीव होती. तो स्वतःच केलेला नियम होता. जर अजिबातच कुठे काही खायला मिळालं नाही आणि भूक लागली असेल तर हॉटेलमध्ये जाणं माफ होतं. समोर अन्न दिसत असताना मानापमानाच्या कारणावरून पानावरून उठणं केवळ अक्षम्य होतं. अन्नाचा तो अपमान झाला असता!

विचारांच्या अश्या आवर्तात असताना, आणखी एक विचार डोकावून गेला. त्या भंडान्याने केलं त्यात नक्की काय चूक होतं? त्या आश्रमाचे काही नियम होते, त्या नियमानुसार तो वागत होता. आश्रमात गर्दी होती. मग अश्या गर्दीत परिक्रमावासी कोण आणि परिक्रमा न करणारा कोण हे त्याने कसे ओळखावे? माणसाकडे नजर टाकली आणि तो परिक्रमावासियांच्या गणवेशात असेल तर तो परिक्रमावासी अशी साधी सोपी पद्धत भंडारी बहुधा पाळत होता. मी लुंगी घातली नव्हती हे सत्य होते. म्हणजे मी गणवेशात नव्हतो. त्या पाठीमागची माझी कारणं काहीही असली तरी त्या गर्दीच्या वेळी त्या भंडान्यापर्यंत ती पोहोचणे शक्य नव्हते. ती वेळ नव्हती. तेव्हा त्या भंडान्याला माझ्याबद्दल काही आकस असण्याचे कारण नव्हते. तो फक्त परिक्रमावासीयांना जरा जास्त सुविधा देण्यासाठी केलेले आपले नियम पाळत होता. चूक माझीच होती.

हा विचार मला तर्कशुद्ध वाटला. डोक्यातला राग निवळला. परत पंगतीत लक्ष गेलं. 'सीताराम'चा घोष बंद होत होता. समोर पाहिलं तर माझ्या पानात व्यवस्थित पदार्थ वाढलेले होते. वेगळ्या रांगेत बसवले यापलीकडे काही भेदभाव नव्हता. गणवेशाचं महत्व मला पटलं होतं. 3 Idiots चित्रपटातलं वाक्य आठवलं - "स्कुल जानेके लिये पैसोकी नहीं, युनिफॉर्मकी जरूरत होती हैं". मी माझा धडा शिकलो होतो.

माझे हात मी जोडले. 'वदनी कवळ घेता...' सुरु केलं; आणि जेवायला सुरुवात केली. एक धडा अजून शिकून!!

—o—o—o—

डिसेंबरचा महिना असेल. सकाळी दहा सव्वादहाची वेळ. हवेतल्या गारव्याने मिळालेल्या चहाच्या आमंत्रणाला नाही म्हणू दिलं नाही. खरंतर अर्ध्याच तासापूर्वी मागच्या गावात टपरीवर चहा झालेला होता— तेव्हा इथे पाणी पिऊन निघता आलं असतं. हवेतली थंडी आणि आज्जीचा चहा प्याच असा प्रेमळ आग्रह दोन्हीमुळे थांबलो होतो. चहा होईपर्यंत नेहेमीच्या गप्पा चालू होत्या. कोण, कुठले, किती दिवस चालताय, मुलं किती, कुठे वगैरे. धाकटा इंजिनियरिंगला आहे म्हटल्यावर आज्जीबाईंना दूरगावी असलेल्या लेकाची आठवण झाली. थोड्या नाखुशीनेच त्याला शिकायला बाहेरगावी जाऊ दिलं होतं. पण शिकून मोठा झाला — कुठल्याश्या कंपनीत हपसर बनला होता. लहान वयात कार घेतली होती. सूनही कुठे शिक्षिका होती आणि नातू दुसरीत होता. आमचा चहा पिऊन होईपर्यंत लेकाच्या कौतुकातून दुसऱ्या विषयावर बोलायला आज्जीबाईंना फुरसत नव्हती.

दुसऱ्या एका गावातलं एक कपड्याचं दुकान. मायलेकी चालवत होत्या. मालक, “खेतपे गये हैं” म्हणून गैरहजर होते. सरबराई प्रामुख्याने मीनलचीच चालू होती. मी बाजूला बसून गप्पा ऐकत होतो. पहिल्यांदा त्या दोघी सासू सुना वाटल्या होत्या पण निघाल्या माय-लेकी. लेकीला गावातल्या कुठल्याश्या सरकारी ऑफिसात छोटी क्लार्कची नोकरी लागलेली होती. अपॉइंटमेंट लेटर एकदोन दिवसात अपेक्षित होतं. “तो अब इसकी शादी रुक जायेगी”— मीनलने गमतीच्या सुरात म्हटलं. दोघी थोड्या शांत झाल्या. मुलगी ‘शादीशुदा’ होती. जवळच्या जिल्ह्याच्या ठिकाणी सासर होतं. सासरच्या मंडळींचा हिने नोकरी करायला विरोध होता. नवरा घरच्यांच्या विरुद्ध जात नव्हता. त्यामुळे नोकरी मिळूनही

म्हणावी ती खुषी नव्हती. “हमारे मरदको अकल आ जाये ऐसी दुवा करो मैयाके पास हमारे लिये”— तिची मीनलला विनंती होती.

शारदा मंदिर गावातलं कटारे कुटुंबीयांचं घर. एकत्र कुटुंब. परिक्रमावासीयांच्या सेवेसाठी सगळे एकत्र उभे. दुपारी आलो होतो पण आम्ही तिथे मुक्काम करायचं ठरवलं. जरा निवांत वेळ मिळाला म्हणून घरची मोठी सून येऊन गप्पा मारत होती. आम्ही, ते कुटुंब देत असलेल्या सेवेचं कौतुक करत होतो. “आपके लिये क्या दुवा मांगे मैयासे?” मी विचारलं. “सचमे मांगोगे? तो हमारा पंपका काम अटका पडा हैं वो निकल जाये ऐसी दुवा करे”. पहिल्यांदा वाटलं बोअरवेलचा काही प्रॉब्लेम आहे. मग लक्षात आलं की कुटुंबाची हायवेच्या जवळ काही जागा होती, तिथे पेट्रोल पंप मंजूर झाला होता पण सरकारी लाल फितीत काही परवानग्या अडकल्या होत्या. आमच्यासारख्या सर्वस्वी अनोळखी माणसांपुढे घरातली ही खाजगी बाब तिने बोलून दाखवली.

कुण्या एका घरातल्या सुनेने सासरी छळ होतो म्हणून फिर्याद केलेली त्या चिंतेत घरधनी होता; कुठे मुलगा अभ्यासही करत नाही आणि शेतकामाकडेही लक्ष देत नाही याची चिंता; कुठे मुलीला अकाली वैधव्य आलेलं आणि आता ती सासरी कसा टिकाव धरणार याची काळजी. एका आश्रमात स्वयंपाकाचं काम करणाऱ्या बाईंना म्हटलं —“मावशी, आता जरा विश्रांती घ्या. किती दिवस काम करणार?”. तर त्यावर, मेंदूज्वरावर वेळेवर उपचार न झाल्याने गेलेल्या मुलाच्या कुटुंबाला मदत म्हणून पोळ्या लाटण्याचं काम करणाऱ्या त्या माऊलीच्या डोळ्यात ती कथा सांगतांना पाणी. कंठ दाटलेला, आणि आम्ही — ही आपण काय भलतीच खपली काढली म्हणत सुन्न!

दुःखाबरोबर आनंदी गुपितंसुद्धा कळत! धाकट्या जावईबापूना नुकतीच पगारवाढ मिळून आता पगार महिना पंन्नास हज्जार झाला आहे हे सुद्धा समजलं. त्याबद्दल कौतुक केलं तेव्हा — “आधी घायचा राहून गेला. आत्ता आठवलं” — म्हणत गुळाचा खडा हातावर पडला! कुणाला या वर्षी चांगलं पीक यायला पाहिजे ही चिंता. बऱ्याच काही गोष्टी त्यावर आधारलेल्या. तर कुठं मुलाची सोयरीक आता जमतंच आली आहे ही गोड बातमी. चहापाणी प्यायला, फारतर जेवायला थांबलेलो आम्ही. आधीची ओळख नाही, परत कधी भेटायची शक्यता जवळजवळ नाही. मग आम्हाला ही इतकी खाजगी, आनंदी, दुःखी गुपितं लोक का सांगत? इतरांना सांगत होते का नाही ते माहिती नाही. आम्ही कधी विचारायला गेलो नाही किंवा इतरांना कधी काही सांगितलं नाही. का, आमचं इतकं परकं असणं, हीच सुरक्षिततेची किल्ली होती? आम्ही त्यांच्या ओळखीच्या कुणालाच काही सांगण्याचा प्रश्न नव्हता. आम्ही त्यांना ideal ‘ऐकणारे कान’ देत होतो आणि त्याचा फायदा घेऊन आमच्याशी बोलून हे लोक मोकळे होत होते.

—0—0—0—

एकेकाळी माझ्या गाडीत पार्ले—
जी बिस्किटाचे पुडे असायचे.
सिग्नलला गाडी थांबल्यावर भीक
मागायला येणाऱ्या पोरांना
पैशांऐवजी मी बिस्किटे देत असे.
कल्पना मूळची मीनलची होती
आणि मलाही पटली होती. असे वाटलेले पुडे मलाच कधी परत मिळतील

असं मात्र वाटलं नव्हतं! परिक्रमेचा दुसरा, तिसरा दिवस असेल; एका गावातल्या दुकानातून ‘नर्मदेऽ हर’ चा पुकारा झाला. एव्हाना याची सवय झाली होती. आम्हीही हसत ‘नर्मदेऽ हर’ केलं. पुढे चालायला लागलो तर ‘महाराज!’ असा पुकारा करत एक मुलगा पळत आला आणि आमच्या हातात एक एक पार्ले—जीचा पुडा ठेवून गेला. थोडं विचित्रच वाटलं. पण मुकाट्याने तो पुडा पिशवीत ठेवून दिला. पण त्याच दिवशी पुढच्याच गावात परत एकाने बिस्किटाचा पुडा देऊ केला तेव्हा —“हमारे पास हैं” म्हणत नको म्हटले, तर त्याने दहा रुपये हातात ठेवले —“हमारी तरफ से चाय के लिये!”. जरा पंचाईतच झाली.

संध्याकाळी बोलता बोलता हा प्रकार मी सांगितला. मला कसं विचित्र वाटलं तेही सांगितलं. बरोबर असलेल्या, दुसऱ्यांदा परिक्रमेला निघालेल्या एका परिक्रमावासियाने आम्हाला समजावून सांगितलं — कोणी काही दिलं, काहीही दिलं तरी नाही म्हणु नका! देणाऱ्यांची श्रद्धा असते. तिचा अनादर करू नका. काही मागु नका, पण दिलेलं नाकारु नका. तुम्हाला कोणी भीक देत नाहीये. तो तुमच्यास्वरूपी, त्या व्यक्तिच्या समोर आलेल्या मैयाला दिलेला प्रसाद आहे. त्याचा त्याच भावनेने स्वीकार करा! मोठे अनुभवाचे शब्द होते. सयुक्तिक होते. त्यानंतर कोणाकडून काहीही घ्यायला लाज वाटली नाही!

मग नंतर बिस्कटे, पैसे अधूनमधून मिळतंच गेले. हे सगळे “मैयाप्रती — इदं न मम!” या भावनेने आम्ही घेत गेलो. बिस्कटांचे पुडे जास्त झाले तर एखाददुसरा जवळ ठेवून; इतर, वाटेवरच्या मुलांना देऊन टाकले! बिस्कटाचा पुडा मिळाल्यावर त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटलेले हसु टिपले. हे करताना — सगळे जण फक्त पार्ले—जी बिस्कटंच का देतात, कुणालाही

कधीतरी मोनॅकोचा पुडा द्यावा असं चुकूनही का वाटत नाही — हा विचार येऊन गेलाच. यावर मीनलची टिप्पणी होती —“पार्लेचे पुडे आहेत म्हणून अधुनमधून वाटतोयस तरी! मोनॅको मिळाले तर हावरटासारखा स्वतःच खाऊन टाकशिल”. तिचं मत नेहमी प्रमाणे परखड आणि सत्य होतं. आणि मी पटकन विषय बदलला होता!

पैसे वाटायचं मात्र आम्ही निग्रहाने टाळलं. त्याचबरोबर कुठल्याही दानपेटीतही टाकले नाहीत. आमच्याबरोबर असलेल्या इतर पैशांबरोबर ते वापरून टाकले. किती मिळाले याचा हिशोब ठेवला; आणि आता त्यात पुरेशी भर टाकून काही करू असा विचार आहे.

परिक्रमेच्या मार्गावर लोकं काय न काय देत असतात. “चाय पी लो” करत दहा रुपये तर बऱ्याच वेळा मिळाले. पण पन्नास आणि शंभर रुपये सुद्धा लोकांनी हातावर ठेवले तेव्हा अगदी ठरवलं होतं तरी घ्यायला संकोच वाटला. एकदा आम्ही चौघ जणं होतो. मीनल, मी आणि अजून एक जोडपं — उर्मी, उदय. एक जण मोटरसायकलवरून आला आणि त्याने उदयच्या हातात पन्नासची नोट ठेवली —“आप चारोंके लिये”. हे कॉमन होतं. प्रत्येकवेळा सुट्टे असतीलच असे नाही. म्हणून पुण्य मिळवायची संधी का सोडायची — तेव्हा गृपमधल्या कोणाच्या हातात पैसे ठेवायचे आणि कुंतीमातेने म्हटले होते तसे —“आप सब मिलकर बाट लो” म्हणत सुट्ट्यांची जबाबदारी झटकून मोकळं व्हायचं. उदयला वाटलं तसा काहीसा प्रकार असेल. तर तो माणुस पुढे म्हणाला —“हमे दस रुपया वापीस करो — हमे चालीस देना हैं”! साहजिकच उदयने पन्नासची नोट परत करून सुट्टे नाहीत असं सांगितलं. तर त्यावर पैसे परत उदयला देत तो म्हणाला —“अच्छा. ये रख लो. और कोई परिक्रमावासी मिले तो उन्हे दे देना”.

म्हणजे त्या दहा रुपयांना योग्य याचक उदयने शोधायचा. “दिलेल्या गोष्टीला नाही म्हणायचे नाही” या तत्वाला मुरड घालत उदयने पैसे परत केले आणि “नर्मदेऽ हर” म्हणत निरोप घेतला.

एकदा माझ्यापुढे चार विड्या धरून एका सदृहस्थाने “जीतनी चाहिये ले लो” म्हटले होते; तर एकदा एकाने गांजाची चिलीम पुढे करून —“अच्छा माल हैं” अशी ग्वाही देत त्याच्या अग्निहोत्रात आमंत्रण दिले होते. याही वेळी नकार देत पुढे गेलो. अत्यन्त श्रद्धाळू लोकं. दारू पिणारे; पण देवावर श्रद्धा असणारे जसे पहिल्या घोटापूर्वी चार थेंब देवाकडे उडवतात —

त्यातलाच हा प्रकार. मांडुगडाच्या रस्त्यावर एक कार थांबवत; मागच्या सीटवर ठेवलेली सात-आठ किलोची पपई कोणी हातात ठेवली होती. नशिब मुक्कामाची जागा जवळच होती. मुक्कामावरही गर्दी होती त्यामुळं पपई संपायला वेळ लागला नाही.

—०—०—०—

आम्हाला नर्मदा मैयाने दर्शन दिले का असा प्रश्न फार जणांनी आम्हाला परिक्रमेदरम्यान आणि परिक्रमेनंतर विचारला. परिक्रमेदरम्यान विचारणारे बहुतांश परिक्रमावासी असंत. ‘यांना मैयाने दर्शन दिले आणि आपल्याला नाही’ — असं तर नाहीना हे पडताळून पाहायचा तो भाग असावा. मैनाकिनारी सेवा देणारे; ज्यांच्याकडे जेवलो, ज्यांनी आम्हाला चहापाणी केलं अश्या लोकांकडूनही हा प्रश्न यायचा तेव्हा त्यांना नमस्कार करून “आपही हमारे लिये मैया हो!” — हे त्यांना न पटणारं पण खरं उत्तर देत असू.

सकाळी साडेसहाच्या आतलीच वेळ असेल. मुक्कामावरून निघालो होतो. दोघेच होतो. मुक्कामावर असणारे इतर जण अजून तयार होत होते. अंधोळ, पूजा आटोपत होते. निघतांनाचा रस्ता आदल्या रात्रीच विचारलेला होता. त्याप्रमाणे निघालो होतो. गावात तशी जाग नव्हती. घरातून लोक उठलेले असावेत, पण सकाळची आन्हिकं, चुली पेटवणे इत्यादी उद्योग चालू असल्याची चाहूल होती. रस्त्यांवर वर्दळ नव्हती. गावातल्याच एका तिठ्यावरून दिशेचा अंदाज घेत चाललो होतो तोच “नर्मदेऽ हर!” चा पुकारा झाला. आम्हीही नर्मदेऽ हर करून पुढे झालो तो मागोमाग शब्द आले — “महाराज आपने गलत रास्ता चुन लिया — आपको दाहिना रास्ता लेना हैं”. त्या आवाजाच्या मालकाचे धन्यवाद मानावे म्हणून आवाजाच्या दिशेने बघितले. कोणी दिसले नाही. एका घराच्या पडवीत बाजेवर कुणी झोपलं होतं. त्या माणसाने कूस वळवली आणि पांघरून डोक्यावर घेतले. आता त्याने आवाज दिला होता का हे माहित नाही; पण त्याच्याशिवाय आणखीन कोणी रस्त्यावर नव्हते.

परिक्रमेवरच्या पुस्तकांमध्ये उल्लेख असतो की परिक्रमामार्गावर रस्ता कुठला हे समजत नसेल तर “नर्मदेऽ हर” चा पुकारा करा — कोणीतरी नक्की मदतीला येतं. आम्हालाही हा अनुभव बऱ्याच वेळा आला! अगदी निर्मनुष्य वाटणाऱ्या जागांवरही मदत हवी असेल तर कुणी ना कुणी सापडतंच सापडतं! चालता चालता कुठूनतरी “नर्मदेऽ हर”चा पुकारा होतो. कोणी हाक मारली ते समजत नाही. जरा रोखून बघितलं की कळतं; बाजूच्या शेतात पिकांमागे कोणी काम करतंय; आणि आपल्याला बघून — नर्मदेऽ हर चा हाकारा केलाय. परिक्रमावासीयांना असं पुकारण्यामागे, मैयाचं नामसमरण करण्याचा हेतू असतो का हे माहित नाही. एकाला विचारलं तेव्हा म्हणाला — “बचपनसे सुनते आ रहे हैं — और बचपनसे पुकारते आ रहे हैं!”, त्यांच्या या सवयीचा परिक्रमावासीयांना केवढा आधार वाटतो हे त्यांना सांगूनही खरे वाटत नाही. हसण्यावारी सोडून देतात.

परिक्रमेला निघायच्या आदल्या दिवशी मीनल गौमुख घाटावर धडपडली आणि तिच्या पायाचा घोटा चांगलाच मुरगळला. इतका की तिचं लंगडणं त्याच दिवशी ओंकारेश्वरला आलेल्या गोरेकाकांनाही लक्षात आलं. त्यांची आमची ओळख उण्यापुऱ्या तीन तासांपूर्वीची! “अगं, उद्या तुम्ही परिक्रमा उचलणार ना, काय गोंघळ केलास!” म्हणत आपल्या सामानातून त्यांनी एक ankle-cap काढून दिली. आता ती त्यांनी स्वतःसाठी आणली होती हे उघड होते; त्यामुळे ती घ्यायला हात पुढे होईनात. बरं परत कुठे भेटणार? आम्ही कमीतकमी एक दिवस त्यांच्या पुढे असणार वगैरे — आता हास्यास्पद वाटणारे — विचार आम्ही करत होतो. आमच्या हातात ती कॅप कोंबत ते म्हणाले — “बघू पुढे!”. वर जरा मीनलला दटावत सांगितलं — “टाच पूर्ण टेकली पाहिजे”. दुसऱ्या दिवशी मीनलचा पाय

चालण्याईतपत ठीक झाला. पुढच्या प्रवासात तिचा पाय ठीकठाक राहिला. तीन तासांच्या ओळखीवर आणि परत लवकर भेटण्याची शक्यता नसतांना गोरेकाकांनी का मदत केली? आजही आम्ही फोनवर बोलतो पण आमची प्रत्यक्ष भेट नाही!

परिक्रमेची तयारी करताना अंदाजे काही पांघरूण घेऊन गेलो होतो. सुरुवातिच्या तीन आठवड्यातच, वाढणाऱ्या थंडीत ते अपुरं पडणार, याची कल्पना आली होती. मग ज्या रात्री थंडी असेल तिथल्या मुक्कामावर रात्रीपुरतं एखादं ब्लॅकॅट, घोंगडी मिळते आहे का याची आम्ही चौकशी चालू केली. विशेष म्हणजे आम्ही जिथे जिथे चौकशी केली तिथे तिथे आम्हाला काही ना काही पांघरूण मिळालं. मैय्याने आम्हाला खूप थंडीत कुडकुडवत झोपावं लागणार नाही याची काळजी घेतली.

शूलपाणीच्या जंगलातून खाली उतरताना आम्ही दोघेही खूप वेळा पाय घसरून पडलो. तिथली जमीन मुरुमाड. उभे उतार. आमच्या पाठीवर असलेल्या बॅगा — ज्यामुळे तोल मागे जायचा आणि पायी चालायला छान पण डोंगरावरून जाण्यासाठी अत्यंत चुकीचे आमचे बूट. परिणाम — धडपडणे! आम्ही दोघेही आठदहा वेळा तरी पडलो असू. एकदा तर मी जोरात घसरलो. उतार तीव्र होता. घसरताना, मी पुढे चाललेल्या मीनलवर आपटलो. ती पडली आणि घसरायला लागली. सुदैवाने मी एका झाडावर जाऊन थांबलो. मीनलनेही स्वतःला कसबसं थांबवलं. मागून येणाऱ्या परिक्रमावासीयांना हा प्रकार पाहून खात्री की आम्हाला आता उचलून खाली न्यावं लागणार. पण आम्ही दोघेही उभे राहिलो. धूळ झटकली. किरकोळ खरचटण्यापलीकडे आम्हाला दोघांनाही काहीही झालं नाही.

या प्रसंगाच्या आधीची शूलपाणीच्या जंगलातलीच गोष्ट. आम्ही कूलीहुन लखनगिरी बाबांच्या आश्रमात निघालो होतो. डोंगराच्या उतरत्या भागावरून, खुरट्या काटेरी झुडुपांमधून वाट होती. वीसेक फूट खाली सरदार सरोवर धरणाचं पाणलोट क्षेत्रातलं पाणी होतं. वाट जेमतेम एक पाऊल राहिल एवढी होती. म्हणजे मागचं पाऊल उचललं की ते पुढेच टाकायचं — त्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही. आमच्या बरोबर तीन वयस्क म्हातारे होते. तेही घाबरलेले होते. शिवाय एकेकाळी

हाच प्रदेश लुटमारीसाठी प्रसिद्ध होता. तो आता प्रकार बंद झाला आहे हे माहिती होतं पण कुठेतरी मनाच्या कोपऱ्यात ती भीती होतीच. पण गंमत म्हणजे त्या दीडदोन तासांच्या आमच्या वाटचालीत लांबून कुठूनतरी आम्हाला बासरीचे सूर ऐकू येत होते. कुणी गुराखी वेळ जावा म्हणून वाजवत असणार. पण त्या सुरांचा धीर वाटत होता. त्या सुरांनी वाट सोपी झाली नाही पण चालायला उभारी नक्कीच दिली!

लालपूर माल गावातली गोष्ट. संध्याकाळी चार वाजता गावात शिरलो. गावात आश्रम, देऊळ वगैरे राहण्याची काही व्यवस्था नव्हती. गावात शिरता शिरता विचारलं होतं. पण गावात प्राथमिक शाळा तर असेल, तर

तिथे राहू; असा विचार करत आम्ही शाळा शोधत जात असताना अशोक तिवारी नावाचे गृहस्थ आमच्या समोर मोटार सायकल थांबवून विचारते झाले —“क्या आप कोई रहनेकी जगह ढुंढ रहे हो? हमारे घर चलो”. आंधळा मागतो एक डोळा अन देव देतो दोन — अश्यातली गत.

भरूच गावातून बाहेर पडत होतो. जुना-तावरा गावातलं मंदिर संध्याकाळच्या मुक्कामासाठी गाठायचं अश्या विचारात होतो. भरूच मोठं शहर आहे. आम्ही बाजारपेठेतल्या मोठ्या रस्त्याने चाललो होतो. अधून मधून येणारे जाणारे 'नर्मदेऽ हर!' करत होते. असाच एकजण आमच्या मागून 'नर्मदेऽ हर' करत पुढे गेला आणि वळून, वाहतुकीच्या विरुद्ध येत आमच्यासमोर येऊन थांबला. नेहेमीची चौकशी झाली - रात्री मुक्काम कुठे याची विचारपूस झाली. जुना-तावरा म्हटल्यावर त्याने खिशातून त्याचं visitng card काढलं, आम्हाला देत म्हणाला - "ये मेरे घर का पत्ता हैं. आप शाम को यहाँ रुक सकते हो." पत्ता जुना-तावराचाच होता. आम्हाला आनंदच झाला - देऊळ शोधायचा त्रास वाचला. "फिलाहाल घरपे कोई नहीं हैं. मेरी फॅमिली वडोदरा गयी हैं किसी शादी के कारण. मझेभी रात आने मे थोडी देर होगी. लेकिन चाबी बाजूवाले पडोसीके पास हैं. उससे ले लेना." आम्ही अवाक! काही ओळख ना पाळख. केवळ परिक्रमावासी वाटताहेत म्हणून घर उघडून घायचं! हा अंधविश्वास का मैयावरचा पूर्ण भरोसा - मैयाच जाणे! आम्ही अर्थातच त्याकडे दुर्लक्ष करत मंदिर शोधलं हा भाग वेगळा.

परिक्रमेच्या पहिल्या रात्री मोरटक्क्याला भक्तराज आश्रमात मुक्काम केला होता. तिथल्या नाना घळसासींनी सुरेख दृष्टांत दिला होता. “घरी कार्य असतं. आपण कुलदेवतेला जाऊन आमंत्रण देवून आलेलो असतो. बाई

गं, घरी कार्य काढलंय — तुझा कृपा प्रसाद असू दे, मदतीला ये. मग कार्याच्या दोन दिवस आधी कुणी दूरची आत्या येते; कोणी मामेभाऊ आवर्जून एक दिवस आधीच येतो आणि काही जबाबदारी हक्काने उचलतो; शेजारपाजारच्या बायका फराळाचं करायला दुपारची झोप न घेता राबतात — कोण असतात ही सगळी? प्रत्यक्ष कुलदेवताच यांच्या रूपाने आलेली असते. तुम्हीच तिला — मदतीला ये असं म्हणून आमंत्रण दिलेलं असतं; आणि ती येते! मैयाकिनारी या ना त्या रूपाने मदत करणारे खूप जण दिसतील. कोणी चहा पाजेल; कोणी जेवायला घालेल; कोणी रस्ता दाखवेल; कोणी चुकलेला रस्ता दुरुस्त करेल; कोणी अध्यात्म्याच्या दोन गोष्टी सांगेल — सगळे जण तुमची परिक्रमा सुफळ संपूर्ण व्हावी म्हणून थोडीशी मदत करतील. या लोकांमध्ये मैयाला शोधा. या लोकाना मैया समजून नर्मदेऽ हर करा — तिच्या मंदिरात दिसतेय त्या वेषात मैया तुमच्या समोर येणार नाही.”

नाना घळसासींचा हा दृष्टांत मनात घोटवीत आम्ही परिक्रमा केली. नाना हे बोलले आणि त्याच दिवशी संध्याकाळी भक्तराज आश्रमात, नुकतेच परिक्रमा केलेलं एक जोडपं नानांना भेटायला म्हणून आलं होतं. त्यांना आमची काय काळजी वाटली किंवा आमच्याबद्दल काय जिव्हाळा वाटला, की त्यांनी आम्हाला कळकळून मोलाच्या सूचना केल्या. काय करावं, कशापासून सावध राहावं — काय न काय. नुसतेच बोलून थांबले नाहीत तर दुसऱ्या दिवशी सकाळी आमच्याबरोबर थोडं चालत येऊन, आम्हाला रस्ता दाखवून परत गेले. परिक्रमेत अधून मधून फोन करत राहिले — मार्गदर्शन देत राहिले. मैया अजून कुठल्या स्वरूपात आमच्या समोर येणं अपेक्षित होतं? आणि तिचं आमच्यावर कायम लक्ष होतंच होतं हे सुद्धा नक्कीच.

अर्थात या हिशोबाने मैया आम्हाला दिवसातून दहा वेळा तरी भेटत होती. परिक्रमा मार्गावरची मैया बहुरूपी आहे. कधी ती छोट्या मुलीच्या तोंडून "नर्मदेऽ हर" करायची तर कधी चहाला बोलावणारी चहावाला व्हायची. बऱ्याच वेळा, कुठे चहासाठी थांबलेलो असायचो. अगदी चकटफु चहा कसा प्यायचा म्हणून काही दाणे फुटाणे विकत घेतलेले असत, त्याचे पैसे द्यायला लागल्यावर तो म्हणायचा - "ये पैसा तो वो महाराज देके चले गये!". दुकानातून जाणाऱ्या कुण्या पाठमोऱ्या माणसाकडे बोट दाखवत तो म्हणे.

एकदोन प्रसंग सांगितल्याशिवाय राहवत नाही. परिक्रमेचा तिसरा किंवा चौथा दिवस असेल. तटावरच्या शालिवाहन दहा वाजता पोहोचलो. तिथल्या महंतांनी जेवायला थांबायचा आग्रह केला. इतक्या लवकर कशाला थांबायचे म्हणून तो आग्रह नाकारत आम्ही दोघेच पुढे निघालो. त्यांनी सांगितले सुद्धा की पुढचा जवळचा आश्रम - मौनी बाबांचा - बराच लांब आहे. पण तरीही आम्ही निघालोच. वाट केळ्याच्या बागेतली होती. लांब होती! वाटेत एक साधूबाबा भेटले. नमस्कार चमत्कार झाले. थोडा वेळ बरोबर चाललो. वाटेवरच्या एका मारुती मंदिरात ते थांबले, नमस्कार करून आम्ही पुढे. रस्ता खरोखरीच लांब होता. साडेबारा होऊन गेले तसे आम्ही एका झाडाखाली थांबलो. जवळ काही किडूकमिडूक खायला होते. ते खाल्ले. शालिवाहन आश्रमातल्या महंतांची आठवण येतच होती. त्यांचं ऐकायला पाहिजे होतं असंही वाटत होतं. पण ती वेळ टळून गेली होती. आम्ही त्या झाडाखालून निःणार एवढ्यात ते साधूबाबा आले. आमच्यापुढे सहा केळी धरत म्हणाले - "रास्तेमे कटवाई चल रही थी, उन्होने हमे दे दिये. हमे पता था की सामने मैया भूखी चल रही हैं. तो आपके लिये हमने सम्हाल के रखखे!". मैया, भगवी वस्त्रं घालून, दाढी

जटा वाढवून, भुकेजल्या पोरीची काळजी करत सुद्धा येते हे आम्हाला त्या दिवशी समजले.

जोगी टिकरियाच्या रस्त्यावर. नदीकाठाने न जाता आम्ही डांबरी रस्ता पकडलेला. रस्त्यावर दुपारच्या जेवणाची सोय नाही हे कुणी सांगितलेलं. त्यामुळे, अकराच्या सुमाराला एका गावातल्या टपरीवर मिळालेले सामोसे हेच आपले जेवण अशी खूणगाठ बांधत आम्ही निघालेलो.

समोसा खाऊन पोट भरत नाही हे लक्षात आले. शेवटी पोळी भाजी किंवा वरण भाताला पर्याय नाही हेच खरं. चार साडेचारपर्यंत मुक्कामाला पोहोचू मग बघू अश्या विचारात चालत होतो. दोनच्या सुमारास नारिया गावच्या शाळेच्या बाहेरून जात होतो. आतून एका शिक्षकांची हाक आली. "नर्मदेऽ हर! बावाजी भोजन प्राशादी कर लो!". मनोमन आभार मानत आम्ही शाळेत गेलो. सरकारी शाळा होती. मध्य प्रदेश सरकारच्या 'माध्यान्ह भोजन योजनेतर्गत' मुलांना दुपारचं जेवण देण्याची तयारी चालू होती. आम्ही दिसलो म्हणून आम्हालाही हाक मारली होती. जेवण्याच्या वेळेला दिसणाऱ्या प्रत्येक परिक्रमावासीयांना आमंत्रण देण्याचा त्या शाळेचा रिवाज आहे. जेवण छानच होतं. पण इतक्या उशिरा का? असा प्रश्न केला तर कळलं की जेवणाची वेळ साडेबाराची आहे. आज काही

कारणाने उशीर झाला होता आणि दोन वाजले होते. या सगळ्या प्रकारची संगती केवळ योगायोग म्हणून लावणं कठीण आहे. मैया त्या शिक्षकाच्या रूपात आली हेच खरं. त्यातून पुढची गंमत म्हणजे, आम्हाला आत बोलावून त्यानंतर ते गुरुजी कुठे गायब झाले कोण जाणे!

पोनीया गावातला बस स्टॅन्डवरचा प्रेम नारायण कुशवाह. सायकलचे

पंक्चर काढणारा एक साधा माणूस. भर दुपारी दोन परिक्रमावासी गावात "यहाँ कोई सेवा देता हैं क्या?" अशी चौकशी करताहेत आणि त्यावर "जी नहीं!" असं उत्तर द्यावं लागतंय म्हणून आम्हाला चहा प्यायला बसवून; स्वतः एका दुसऱ्याच कोणाच्या शेतात जाऊन - "परिक्रमावासी आये हैं. भूखे हैं. उनके लिये मटार लेके जाता हूँ" म्हणत मटार घेऊन आला होता. त्याने मटार दिले तेव्हा मला वाटलं की

त्याच्या शेतातून आणले होते. मग बोलण्यातून त्याचा हा उद्योग बाहेर आला होता. परिक्रमेतला शेवटचा टप्पा होता. लोकांच्या अश्या औदार्याचे बरेच अनुभव घेतले होते. प्रत्येक अनुभव थक्क करून गेला होता पण तरीही या अनुभवाने गळा दाटून आला. मटार ताजेच होते, त्यामुळे गोडच होते. पण त्या दिवशी त्यांची चव जरा जास्तच मधुर लागली हे खरं! आमच्यासाठी त्या दिवशी मैयाने चेक्सचा शर्ट घातला होता.

दोन प्रसंग. एकामागोमाग घडलेले. डांबरी रस्ता होता - मोठं गांव जवळ येत असावं. रहदारी तशी दिसत होती. एक स्कुटर येऊन थांबली. कॉलेजला जाणारी मुलगी होती. टी-शर्ट, जीन्स वगैरे पेहराव.

"बावाजी, आप कौन हो और ये कहां जा रहे हो?"

"बेटा हम नर्मदा परिक्रमा कर रहे हैं. अभी हम ओंकारेश्वर जा रहे हैं"

"ये नर्मदा परिक्रमा क्या होता है?"

मग मी तिला थोडक्यात कल्पना समजावून सांगितली. डोळे विस्फारत ती म्हणाली -

"वो तो बहुतही लंबा रास्ता होगा! दस पंधरा दिन तो लगे ही होंगे चलनेमें!"

"जी नहीं. हम अब करीबन तीन महिने चल रहे हैं. और ये ३००० किलोमीटरकी दुरी है"

त्यावर - 'काय वेडे लोक असतात. कुठून येतात कोण जाणे' - अशा अर्थाने मान हलवत ती निघून गेली.

त्यानंतर थोड्यावेळाने आणिकएक मोटारसायकल येऊन थांबली. त्यावर एक पन्नाशीचा, पोट वगैरे सुटलेला सुखवस्तू माणूस होता. हेल्मेट नव्हतेच.

"महाराज क्या आप परिक्रमा मे हैं?" - त्याने विचारले. आता तो स्वतःच 'बावाजी' असल्याने मी 'महाराज' झालो होतो!

"जी. नर्मदा परिक्रमा कर रहे हैं"

"पैदल?"

"हां. पैदल ही पैदल". त्यावर खुश होत म्हणाला

"हमे भी परिकम्मा करनी हैं. हम टीचर हैं. दो सालमे रिटायर हो जायेंगे, फिर उठायेंगे"

"नेक खयाल हैं आपका. जरूर किजीये!"

त्यावर जरा जोषात येऊन तो मला म्हणतो –

"नहीं, नहीं; ऐसे नहीं. आप हमी आशीर्वाद दीजिये की मैया हमे परिकम्मा करने बुलाएगी!"

आता मैयाच्या वतीने आमंत्रण देणारा मी कोण? पण तरीही एखाद्या स्वामीजींनासुद्धा हेवा वाटेल अशा पद्धतीने हात उंचावत मी त्याला आशीर्वाद दिला –

"आपकी मनोकामना पूरी होगी. मैया आपसे परिकम्मा पूरी कर लेगी".

अत्यंत खुश होत मोटारसायकलला किक मारत तो निघून गेला!

होशंगाबाद जवळचं आंचलखेडा गाव. गावात एक कालीमातेचं मंदिर आहे असं समजलं. संध्याकाळही झाली होती, पण बरोबरचे काही खूप पुढे गेले असावेत किंवा मागे राहिले असावेत. आम्ही दोघेच होतो. कालीमंदिरात गेलो तर तिथे काही बैठक चाललेली. आम्हाला बघून

त्यातल्या एकाने आम्हाला खुणेनेच आत बोलावले आणि मोकळ्या जागेकडे बोट दाखवले. आम्ही तिथे आसन लावून 'आता पूढे काय?'

असा प्रश्न चेहेऱ्यावर घेऊन बसलो. मग शेजारच्या घरातून एक मैया आली. तिने अगदी हलक्या आवाजात आमची चौकशी केली. रात्रीच्या जेवणाची व्यवस्था होईल असे सांगितले. आम्ही तिला विचारले, "ही बैठक कसली?" तर तोंडावर बोट ठेवून शांत राहायला सांगून ती निघून गेली. बरं बैठक म्हणावी तर काही चर्चा वगैरे नव्हती. टेबलवर बसलेला एकजण एकेकाशी हळू आवाजात काही बोलत होता. मग टेबलवर काही करत होता. मग परत चर्चा, परत काहीतरी, असं काही चालू होतं. थोड्यावेळाने तो माणूस निघून जायचा मग पुढच्याची पाळी. काही औषधं देणं चालू असावं. एकेक करत गर्दी संपली. मग त्या कुटुंबाने कालीमातेची आरती केली. साग्रसंगीत, गावाला ऐकू जाईल या आवाजात, लाऊडस्पीकर वगैरे लावून. सगळं आटोपल्यावर तो माणूस आणि त्याची बायको आमच्याशी गप्पा मारायला आले. बोलता बोलता मी त्या बैठकीबद्दल विचारले. तर त्याने सांगितलं की तो त्या भागात बंटीबाबा या नावाने प्रसिद्ध आहे. लोक त्याच्याकडे त्यांच्या समस्यां घेऊन येतात आणि त्यावर जादूई इलाज तो देतो. पैसे वगैरे काही घेत नाही. प्रसिद्ध आहे. लांबून लोक त्याच्याकडे येतात. मला एकूण गंमतच वाटली. अडचणीत सापडलेला माणूस काय करेल सांगता येत नाही.

एक गमतीची गोष्ट जाणवली म्हणजे हा प्रदेश - "मम्मी, पप्पा" यांचा प्रदेश आहे. नवी पिढीच नव्हे तर अगदी आमच्या वयाचे लोकसुद्धा आपल्या आईवडिलांचा 'हमारी मम्मी, हमारे पापाजी' असा उल्लेख करत होते. काका आणि आत्या मात्र अजूनही "चाचाजी", "बुआजी" आणि "मौसी"च राहिले आहेत. त्यांचे अजून अंकल आणि आंटी झालेले नाहीत.

एका दुपारची गोष्ट. गावातून जात होतो. साधारणपणे ही वेळ गावातल्या बायकांची, थोडी निवांतपणाची. शिळोप्याच्या गप्पांचे आवाज इथून तिथून ऐकू येत होते. कुठे एक लहान मुलगी - दीडदोन वर्षांची असावी, रडताना ऐकू येत होती. त्या घराशेजारून जाताना मी - "नर्मदेऽ हर" चा पुकारा केला. तो त्या घोळक्यातली एक बाई जोरानेच म्हणाली - "नर्मदेऽ हर, बावाजी ... आपके साथ इस बच्चीकोभी लेते जाईये. बहुत सताती हैं". तोपर्यंत मी त्या घराच्या समोर आलो होतो. पांढरे कपडे, वाढलेल्या दाढीमिशा, डोक्याला साईबाबास्टाईलचा रुमाल; माझा एकंदर अवतार बघून ती मुलगी अजूनच जोराने रडायला लागली. तिला शांत करायचे म्हणून मी तिला म्हटले - "रो मत बेटा. आपको नहीं, हम आपकी दादीकोही लेके जाते हैं". माझे बोलणे ऐकून सगळ्याजणी एकदम तोंडावर पदर घेऊन फुदफुदायला लागल्या. पण आता हे नवीनच संकट काय आलं म्हणून त्या मुलीने अजूनच वरची पट्टी लावली! आणि हसतच सगळ्याजणी तिला शांत करायला लागल्या!!

परिक्रमेत वेगवेगळ्या आखाड्यांचे साधू भेटतात. प्रत्येकाचे नियम वेगळे. कर्मकांडं वेगळी. काही 'अपनी धून मे रहता हूँ' वाले तर काही गप्पिष्ट. आमच्यासारख्या परिक्रमावासीयांबद्दल, आमच्या परिक्रमेबाहेरच्या जीवनशैलीबद्दल उत्सुकता दाखवणारे. असेच दोघे साधू होते. सूर्य आखाड्याचे. हे दोघे गप्पावाले होते. आमच्या गप्पा चालल्या होत्या. तेवढ्यात आणखीन एक साधू महाशय आले. त्यांनीही आसन लावले. हे दोघे जण या नवीन साधुमहाशयांना चांगलेच आदराने वागवत होते. त्यांना 'संतमहोदय' वगैरे म्हणत होते. म्हणजे माणूस निःसंग झाला तरी त्यातही उच्च-नीच असतं हे मला समजलं. तर सांगातचा मुद्दा - संतमहोदयांनी त्यांचा मोबाईल चार्जिंगसाठी लावला. निरिच्छतावादी अध्यात्मात

आजकाल अनिवार्य असणारी ही भौतिक गोष्ट. मोबाईल. साधूने अध्यात्मात कितीही प्रगती केलेली असू दे; त्यांनाही मोबाईल आम्हा गृहस्थांइतकाच महत्वाचा. मोबाईल चार्जिंगला लावून संतमहोदय बाहेर गेले. आणि त्यांचा मोबाईल वाजला. बहुधा कॉलरट्यून् सेट केलेली असावी. रिंगटोन म्हणून गाणे सुरु झाले - "यारा सिलीसिली बिरहासे रात का जलना..." आम्हाला एक क्षण कळेना की गाणं नक्की कुठून वाजतंय. लक्षात आल्यावर एका साधूने पटकन तो कॉल बंद केला आणि थोड्या ओशाळ्या स्वरात म्हटले - "किसीने गाना सेट किया होगा. अब संतजीको तो पता नहीं होगा ये बदलते कैसे हैं". दोनपैकी एक काहीतरी असणार - संतर्जीना त्या गाण्याचा अर्थ माहित नसणार किंवा ते खरे 'सगळ्याच्या पल्याड गेलेले' महात्मा असणार ज्यांना कशाचीच पर्वा नाही.

परिक्रमेच्या सुरुवातीच्या दिवसात, दक्षिण तटावरून जात होतो. आजूबाजूला केळ्यांची शेती होती. खूप ठिकाणी केळी लागलेली होती, पण बहुतेक सगळी कच्ची. मणीनागेश्वरहून निघालो, सगळी वाट शेतातून. खाणं सोडाच, चहासुद्धा मिळण्याची शक्यता नव्हती. आमच्यावर मैया खूष होती, आम्हाला एका केळ्याच्या शेतात पिकलेली केळी दिसली. शेतात आजूबाजूला कोणी नव्हते. मैयाची क्षमा मागत आम्ही त्या शेतात शिरलो. मनसोक्त केळी खाल्ली. वर, जेवायला उशीर झाला तर असू देत म्हणत चार केळी पिशवीत घेतली. या अनपेक्षित कृपाप्रसादावर खुश होत निघालो. ऊन होतंच. एक अर्ध्या तासात लक्षात आलं की पिशवीत ठेवलेली केळी पिचून त्यांचा लगदा झाला आहे आणि त्याने शर्ट खराब झाला आहे. शेवटी ती केळी फेकून द्यावी लागली. "तुम्हाला उपाशी ठेवणार नाही, पण म्हणून हावरटपणा करू नका" - असा धडा मैयाने आम्हाला छानच शिकवला.

मैयाकिनान्यावर बऱ्याच ठिकाणी गुऱ्हाळ आहेत. अशाच एका गुऱ्हाळासमोरून जाताना, रस पिण्याचं आमंत्रण आलं म्हणून आत शिरलो. अप्रतिम ताजा रस, डायबिटिसची चिंता न करता प्यायलो. गूळ कसा बनवतात हे लहानपणी कऱ्हाडला पहिले होते, त्याची आठवण काढून झाली. निघतांना, नको, नको म्हणत होतो तरी त्या शेतकऱ्याने हातावर हे एवढा मोठा गुळाचा खडा ठेवला. खडा कसला, छोटी ढेपच ती.

मी त्या शेतकऱ्याला म्हटले, "बाबाजी, धन्यवाद, लेकिन ये आप जरा ज्यादा दे रहे हैं. इतना मत दीजिये!". मला थांबवत तो म्हणाला, "महाराज, ऐसा मत कहिये. मैया सुनती रहती हैं. अगले बार आपको जीतनी जरूरत हैं, उससे कम देगी! आप चाहे तो और किसीको दे देना." मी चमकलो! हे वाक्य पाओलो कोएल्हो यांच्या 'द अलकेमिस्ट' या पुस्तकात वाचलं होतं. आता ते पुस्तक कितीही प्रसिद्ध असलं तरी, या शेतकऱ्याला त्या पुस्तकाचा काही परिचय असेल असे दुरान्वयानेही शक्य नव्हते. मग हे वाक्य त्याच्याकडे कसे आले? हा त्याचा जीवनानुभव होता हेच खरे.

एकदा एक कार आमच्याशेजारी येऊन थांबली आणि आतून एकजण उतरला. आम्हाला वाटले अजून एक पार्ले-जी किंवा दहा रुपये दक्षिणा! पण नाही तो माणूस आम्हाला म्हणतो - "क्या मैं आपके साथ एक फोटो

खिंच लुं"! हे पहिल्यांदाच होत होतं. मग त्याने दोनतीन फोटो काढले. एकदा या अँगलने एकदा त्या. एका स्थानिक वृत्तपत्राचा तो पत्रकार होता. बहुधा काहीच नाही मिळालं तर टाकता येईल या हेतूने त्याने आमचे फोटो घेऊन ठेवले होते. कुठे तरी जागा भरायला उपयोगी होईल म्हणून.

चालत केली तर परिक्रमा अवघड आहे. शेवटी २८०० - ३००० किलोमीटर चालणे आहे, १०० एक दिवस, अतिशय प्राथमिक सुविधा असलेल्या वेगवेगळ्या ठिकाणी राहणे आहे. परिक्रमावासीयांच्या मानसिक, शारीरिक क्षमतेची कसोटी बघणारी ही यात्रा आहे. त्यातही बायकांसाठी ही यात्रा पुरुषांपेक्षा कितीतरी पटीने जास्त अवघड होते. बायकांसाठी पदोपदी अडचणी असतात. संडास आणि अंधोळीसाठी सोया नासाने ही सगळ्यात मोठी अडचण. त्यावर उपाय म्हणजे सकाळच्या झोपेवर पाणी सोडून इतर परिक्रमावासी जागे होण्याआधी उठणे!

शहरी बायकांना हा एक वैताग असतोच पण ग्रामीण भागातून आलेल्या बायकांसाठी सुद्धा ही सोपी गोष्ट नसते. प्रत्येक मुक्कामात ही सोय नव्याने शोधावी लागते. त्यातून ज्या बायकांची मासिक पाळी चालू असते त्यांच्यासाठी फारच कडक निर्बंध असतात. कुठल्याही घरात जायचं नाही, देवळात मुक्काम करायचा नाही, जेवण बनवायचं नाही. एकूण त्या चार दिवसांसाठी वाळीत टाकलेलं जीवन जगायचं आणि त्याहूनही संकोचाची गोष्ट म्हणजे ही खाजगी बाब जगजाहीर करायची.

बायका म्हणजे स्वयंपाक ही अजून एक अन्यायी अपेक्षा. मुक्कामाला आलेल्या परिक्रमावासीयांमध्ये बाई आहे हे बघितल्यावर बरेचसे महंत स्वयंपाकातली अवघड कामे, विशेषतः पोळ्या करण्याची या बायकांवर

टाकून मोकळे होत. महिला परिक्रमावासीसुद्धा पुरुषांसारखेच वजन उचलून, चालतच आलेल्या असतात याची जाणीव कमी असते. ग्रामीण भागातून आलेल्या, देवभोळ्या महिला परिक्रमावासी यांच्या विरुद्ध जास्त आवाज उठवू शकत नाहीत.

मात्र एका गोष्टीचा विशेष उल्लेख करावासा वाटतो. परिक्रमेत एकंदरीतच कधीच, कसलीच भीती वाटत नाही. लूटमारीची नाही, भुताखेतांची नाही, अगदी किड्याकिरड्यांची सुद्धा नाही. स्त्रियांना शहरी वातावरणात वाटणारी असुरक्षितता परिक्रमेत फार क्वचित जाणवते. मी जेवढ्या महिला परिक्रमावससीयांबरोबर बोललो, त्यापैकी एकिनेसुद्धा कधीही याबद्दल उल्लेख केला नाही. कित्येक वेळा वीस पंचवीस पुरुष परिक्रमावासीयांमध्ये मीनल एकटी बाई असायची. बहुतांश लोक अनोळखी. पण या बाबतीत ती कधी चुकूनही बोलली नाही - तशी वागणूक तिला कधीच मिळाली नाही. त्यामुळेच एकट्या दुकट्या महिलेलाही परिक्रमा करायला कधी अडचण येत नाही.

-0-0-0

परिक्रमा संपत आली तसा एक विचार डोक्यात वारंवार येत होता. या शंभर दिवसाच्या उपक्रमाची फलश्रुती काय? काय मिळवलं आपण यातून? परिक्रमेचा संकल्प करताना हात जोडून प्रार्थना केली होती — “मैया, परिक्रमा सुखरूप पार पडू दे”. मैया ती इच्छा पूर्ण करणार हे आता दिसत होते. अंतर थोडेच राहिले होते - रस्ता ठीकठाक होता. एखादा दिवस इकडे तिकडे यापलीकडे जास्त काही होणार नव्हते. मग केवळ पूर्ण झालेली परिक्रमा एवढेच आमच्या हाती आले होते का?

आम्ही शहरात राहणारे. शेजारच्या दुकानात जायचं तर स्कुटर बाहेर काढणारे. चालण्याचा संबंध हा दिवसात काही व्यायाम केला पाहिजे याच्याशी. सकाळी उठून पाच किलोमीटर चाललो तर मोठे काम झाले असं वाटणार. चार दिवस सलग चालले की पाचव्या दिवशी दांडी. या पार्श्वभूमीवर सलग शंभर दिवस, सरासरी २६-२७ किलोमीटर, तेही पाठीवर ७-८ किलोचा बोजा घेऊन चालणं मोठंच काम होतं. लोकांनी परिक्रमा ७५ दिवसात पूर्ण केल्याचं ऐकलं होतं - तसंच सव्वातीन वर्षांचा संकल्प मनात ठेवून चालणारेही भेटले होते. आमच्या शंभर दिवसात एकदोनदा “आता कंटाळा आला बुवा” असं आम्हालाही झालं होतं. पण जिद्दीने चाललो. तेव्हा कितीही मोठा आणि कधी कंटाळवाणा प्रकल्प असला, तरी जिद्दीने, तो शेवटपर्यंत तडीला नेणे याचा खासच अनुभव आमच्याकडे आला.

या शंभर दिवसात मी आणि मीनल दिवसाचे २४ तास एकत्र होतो. लग्नानंतर हनिमूनला गेलो होतो त्यानंतर प्रथमच एवढा वेळ एकत्र काढला. परिक्रमेदरम्यान आमची मस्त भांडणं झाली. मीनलच्या शब्दात सांगायचं तर - राहून गेलेली सगळी भांडणं आम्ही भांडून घेतली.

त्याचबरोबर गप्पाही खूप मारल्या. एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवली. We make a great team! संध्याकाळी मुक्कामावर गेल्यावर आसन लावायचे असेल; सदाब्रत मिळाले असताना स्वयंपाक करायचा असेल; सकाळी इतर परिक्रमावासी उठायच्या आत अंधोळी, प्रातर्विधी आटोपायची गोष्ट असेल; एखाद्या कालव्याच्या काठावर कपडे धुवून टाकायचे असतील - आम्हाला दोघांना एकमेकांशी -'तू हे कर, मी हे करतो' - असं कधी बोलावं लागलं नाही. आम्हाला exactly माहिती होतं की कोण काय करणार. आमंच understanding जबरदस्त होतं. त्यातूनही कामं उरलीच तर ज्याला जमेल तो उरकून टाकायचा. कामं हाताबाहेर करायची. एकदा काही फालतू कारणावरून झालेल्या भांडणांतर मी तिला म्हटलंही होतं - “आपलं इतकं चांगलं understanding आहे, मग या फालतू गोष्टींवरून आपण का वाद घालतोय?”. परिक्रमेमुळे, ही मला आधीच माहिती असलेली, पण नव्याने जाणवून गेलेली, एक मोलाची गोष्ट.

आम्ही परिक्रमेला चाललो आहोत हे ज्यांना माहिती होतं, त्यांना आमच्याबद्दल फार काळजी होती. कुठे राहतो आहोत, तब्येती ठीक आहेत ना, खायलाप्यायला वेळेवर मिळतंय का - वगैरे. विशेषतः माझ्या मुलाला, श्रेयसला त्याच्या आईची फारच काळजी होती. दिवसात एखादा तरी त्याचा फोन असायचा - कधी केतकी, कधी आशु-सुपर्णा, तर कधी अनिल-दिपाली, अनिता, आई, पपा - यांचे फोन असायचे. बहुधा अर्ध्या मिनिटात ख्याली-खुशाली सांगण्याचं काम माझं आणि मग “अगं, काय तुला सांगू ..” करत वीस मिनिटं बोलायचं काम मीनलचं असायचं. पण चालताना येणारा थकवा घालवण्यासाठी हे फोन हा एक उत्तम उपाय असायचा. फोन चालू असताना आणि संपल्यावर पावलं उत्साहाने

पडायची. परिक्रमेत फोन जवळ ठेवू नका - चित्त विचलित होते असे म्हणणारे काही महाभाग भेटले. त्यांना फोन करणारे बहुधा कुणी नसावे, त्यामुळे अश्या संवादांची जादू त्यांना माहित नसावी.

परिक्रमा तुम्हाला बदल हाताळायला शिकवते. बदल हा मुळी परिक्रमेचा स्थायीभाव आहे. प्रत्येक दिवशी काही ना काही वेगळं घडणार. सगळंच अनिश्चित! दोनदा तीनदा परिक्रमा केलेले परिक्रमावासी सुद्धा गावात विचारणारच - “क्या ये रास्ता सही हैं?”. दररोज वेगळं मुक्कामाचं ठिकाण, काय जेवायला मिळेल माहिती नाही; सहपरिक्रमावासी कोण असतील माहिती नाही; आश्रमाचे महंत असे असतील याबद्दलही अनिश्चितता. जरी मागच्या परिक्रमेचा अनुभव असेल, तरी या वेळेला सगळं तसंच असेल, याची खात्री नाही. परिक्रमेने हा एक फार मोलाचा घडा आम्हाला दिला. ‘बदल आणि अनिश्चितता हे हातात हात घालून फिरतात’. या अनिश्चिततेला सामोरं जायचं; काही निर्णय घ्यायचे; त्यातले काही चुकणार हे गृहीत धरायचं; मग परत काही निर्णय. कायम सतर्क रहायचं. जी लोकं म्हणतात - “लाईफमध्ये जरा आता चेंज हवा बुवा”; त्यांनी आठ दिवस परिक्रमा करावी. इतका चेंज मिळेल - की नेहेमीचं चाकोरीबद्ध आयुष्य सुखाचं आहे असं वाटू लागेल.

परिक्रमेमुळे खूप नवीन ओळखी झाल्या. वेगवेगळ्या सामाजिक स्तरांमधले लोक आता ओळखीचे झाले आहेत. प्रत्येकाचे पोटपाण्याचे व्यवसाय वेगवेगळे. सामाजिक, आर्थिक परिस्थितींमध्ये फरक. राजकीय मतं वेगळी - पण सगळे परिक्रमावासी किंवा परिक्रमेशी या ना त्या निमित्ताने जोडलेले. कोणी सेवा देणारे, कोणी बरोबर चालणारे. बऱ्याच जणांनी काही ना काही शिकवलं. कुणाकडून चूल पेटवायला शिकलो.

कोणी कोयत्यावर भाज्या चिरायला शिकवून गेलं. कुणाकडुन डाळ बाटीची, तर कुणाकडुन हरभऱ्याच्या पाल्याची भाजी करायला शिकलो. जवळ “ऐकणारे कान” असतिल आणि "मला येत नाही, मला शिकवा" असं म्हणायची तयारी असेल, तर काय शिकू अन किती शिकू अशी परिस्थिती येते.

सुरुवातीला पचायला कठीण गेलं ते म्हणजे उपकारावर जगणं आणि कुणी हातावर ठेवलेले दहा रुपये हे “इदं न मम” या भावनेने स्वीकारणे. जेव्हा इच्छा असेल तेव्हा 'दात्याच्या' भूमिकेत शिरणारे आपण, 'भिक्षुकाच्या' भूमिकेत सहजा सहजी शिरू शकत नाही. तो बदल आमच्यासाठीही कठीणच होता. पण मग मिळालेलं प्रत्येक दान कृतज्ञानपूर्वक स्वीकारायला सुरुवात केली. पुढचे काही दिवस इतरांच्या उपकारावर जगायचं हे ठरवून टाकलं. तरी अधून मधून स्वाभिमान उफाळून येतच असे. प्रत्येक वेळा राग आल्यावर, “आता चिडलास! परत नाही” असं स्वतःलाच शांत करायचे अवघड धडेही अनुभवले!

परिक्रमेचा एक नियम मोठा सुरेख आहे - “परिक्रमा उचलल्यावर मागे फिरायचे नाही - फक्त पुढे जायचे”. वरवर सोपा वाटतो. परिक्रमेत असं बऱ्याच वेळा झालं की एखादा रस्ता सोडला आणि नंतर वाटलं की तो घ्यायला पाहिजे होता, हा कठीण वाटतोय. किंवा थोड्या अंतरावर मागे जो आश्रम सोडला तो मुककामासाठी जास्त बरा होता - वगैरे. पण "मागे फिरायचे नाही" या नियमामुळे - “आलीय भोगासी असावे सादर” म्हणत आल्या परिस्थितीला तोंड घायला शिकलो. एकदा निर्णय घेतला की मग चर्वितचर्वण नाही. जी परिस्थिती समोर येईल त्याला सामोरं जायचं. घेतल्या निर्णयावर पुनर्विचार नाही. गोंधळ झाला तर, काय चुकलं, हे

समजून घ्यायचं. यामुळे एकदोनदा धक्के बसले की पुढचे निर्णय जरा जास्त काळजीपूर्वक घेतले जातात, असा माझा अनुभव आहे.

परिक्रमा संपत आली तशी परतीच्या प्रवासाचे वेध लागले. परिक्रमेला किती दिवस लागणार याचा काहीच अंदाज नसल्याने परतीचे reservation केलेले नव्हते. ओंकारेश्वरला परत कधी पोहोचणार याचा अंदाज आला तेव्हा मग मेहुण्याला फोन केला - त्याच्याकडून सासऱ्यांना, त्यांच्याकडून भावाला, अजून एका मेव्हण्याला अशी बातमी पसरली. दहाएक जण तत्कालचे बुकिंग सुरु व्हायची वाट बघत होती. त्यादरम्यान काही कारणाने गौरेकाकांशी फोनवर बोलत होतो आणि त्यांना मी हे गमतीने सांगितलं - “काका, आम्ही जसे काही मंगळावर अडकून पडलो आहोत आणि आम्हाला आता तिथून सोडवायचं आहे - अश्या थाटात प्रयत्न चालू आहेत!”. काका म्हणाले - “अरे जरा विचार कर. तुम्ही दोघे किती सुदैवी आहात! इतकी काळजी करणारे नातेवाईक असायला भाग्य लागतं”. नातेवाईकांच्या बाबतीत मी सुदैवी आहे हे माहिती होतंच. तरीही त्याचं इतकं सुंदर प्रात्यक्षिक मनाला चटका लावून गेलंच! आणि मैयाही किती थोर की हा इतका महत्वाचा धडा आम्हाला नीटच उमजावा म्हणून तिने आमच्याकडून फक्त २८०० किलोमीटर चालवून घेतले!

परिक्रमा संपवून निघालो ते असं अनुभवांचं गाठोडं घेऊन. असंख्य नव्या ओळखी बरोबर ठेवत. मनाच्या श्रीमंतीच्या दर्शनाने थक्क होत. मित्र बनलेले सहपरिक्रमावासी आता परत कदाचित भेटणारही नाहीत याची हुरहूर बाळगत. आणि काहीजण आता खरोखरीच भेटणार नाहीत याबद्दल आनंदी होत सुद्धा. थकलेल्या शरीराने पण उडणाऱ्या मनाने. संकल्प पूर्ण झाला या समाधानात. आप्तस्वकीयांच्या, मुलांच्या भेटीच्या ओढीत.

तावून सुलाखून निघालेल्या अनुभवांतून बरंच काही शिकल्याचा आनंदात.
"पायी पूर्ण केली" अश्या कोरड्या शिकव्यापलीकडेही काहीतरी आम्हाला
नक्कीच मिळालं होतं तर.

परिक्रमा संपत आली तसे परतीचे वेध लागले. दिवसाला तीस किलोमीटर
अंतर आता छोटं वाटू लागलं! शेवटचे दोन आठवडे ३२—३५
किलोमीटर चालत होतो — काही दिवशी तर ४० किलोमीटर सुद्धा
चाललो असू. त्यातून शेवटचे काही दिवस खाण्यापिण्याची चंगळ चालू
होती. दररोज काही ना काही गोड पानात येत होतं. इतकं चालल्यावर रात्री
छान झोप लागणार असं वाटायचं, पण प्रत्यक्षात झोप अस्वस्थ होती.
तीनेक तासांची झोप झाली की मग सलग झोप मिळणं कठीण झालं होतं.
पण तरीही दुसऱ्या दिवशी परत मोठी चाल चालायला फारशी अडचण येत
नव्हती. हे असं का? एकदा कुठे चहाला थांबलो होतो तेव्हा बोलताना
विषय निघाला. आमच्याबरोबर त्यावेळेला पुण्याचे निवर्गी पती—पत्नी
होते. त्यांचाही अनुभव थोड्या फार फरकाने सारखाच होता.
“अतिश्रमानेही झोप लागत नाही.” — ही माझी थेअरी. पण मीनल एकदम
बोलून गेली — “परिक्रमावासी म्हणून आपली ओळख आता संपणार!
आता परत सामान्य होणार”. परिक्रमावासी म्हणून आपली ओळख
संपणार! — किती खरं होतं ते. परिक्रमावासीयांना मिळणारं प्रेम, आदर,
आपुलकीची वागणूक — सारं बदलणार.

बरगीच्या दुकानदाराचे शब्द आठवले. “आप इस बेशमे हो इसलिये
आपका ये सम्मान. आप कल ये बेश उतारके हमारे सामने आओगे तो
आपका आदर तो होगा, लेकिन ये सम्मान नहीं!”. त्यातल्या “ये” शब्दावर

जोर देत त्याने ते म्हटले होते. त्याच्या दुकानात बसून जेवत होतो आणि आग्रह करून तो आणखीन एक पोळी वाढत होता.

एकीकडे आम्हाला परिक्रमा पूर्ण करायची उत्सुकता होती; तर दुसरीकडे परिक्रमा संपणार म्हणून हुरहूर होती. कष्टाचंसुद्धा एक रुटीन बनून गेलं होतं. सकाळी लवकर उठून, आन्हिकं उरकून, बॅग खांद्यावर घेत, आश्रमाचा, तुम्हाला आपुलकीने वागवणाऱ्या व्यक्तींचा, निरोप घ्यायचा आणि आज काय नवा अनुभव मैया देणार या कुतुहलाने पाऊल उचलायचे! शंभर दिवसांत ह्याची छानच सवय झाली होती. इतके दिवस मैयाकाठच्या आदरातिथ्याचा उपभोग घेतला; वागण्याच्या शहरी हिशोबांमध्ये न बसणारे प्रेम पाहिलं; आता परिक्रमेचा गणवेश उतरून इतरांना निरपेक्ष मदत करायला सुरुवात करायची आहे!

आम्ही चालत होतो आणि परिक्रमा पूर्ण करण्यासाठी जेवढी पावलं चालायची होती, ती चालून झाली. ज्या पुजा करायच्या त्या झाल्या.

ओंकारेश्वरावर जल चढवण्यासाठी त्या बेटाला जोडणाऱ्या पुलावर पाय ठेवला. इतके दिवस कुठलाही मोठा पाण्याचा प्रवाह ओलांडताना ही मैया तर नव्हे ना याची खातरजमा करून घेत होतो. आज मैयाने आमच्याकडून

परिक्रमा पूर्ण करून घेतली होती. मनावरचं दडपण गेलं होतं. ताण संपला होता — नकळत डोळ्यात पाणी आणि गळा दाटून आला. गदगदून रडूं आलं. मैयाप्रती कृतज्ञतेचा तो आविष्कार होता. मीनलची अवस्था काही वेगळी नव्हती! मैयाने आम्हाला व्यवस्थित पारखुन घेतलं. खुप कष्ट दिले, कठीण परिक्षा घेतली; काही वेळा अगदी हतबल करून सोडलं; पण तितकेच लाड केले; अनुभवविश्व अगदी समृद्ध समृद्ध करून सोडलं!

ऐकलं होतं की तुम्ही परिक्रमा करू शकत नाही, मैया परिक्रमा करून घेते. परिक्रमेला असंच निघता येत नाही, त्यासाठी मैयाचं बोलावणं यावं लागतं. माझ्यातल्या सगळी कर्मकांडं बाजूला ठेवणाऱ्या स्वभावासाठी ती केवळ एक भक्ती व्यक्त करण्याची पद्धत होती. पण जेव्हा मागे वळून पाहतो तेव्हा लक्षात येते की कुठली तरी एक अदृश्य शक्ती आमच्याकडे लक्ष ठेवून होती. याच शक्तीने आम्हाला कधी उपाशी ठेवलं नाही आणि दररात्री आमच्या डोक्यावर छप्पर असेल याची व्यवस्था केली. आम्ही शुलपाणी डोंगरात जबरदस्त पडलो — पण फक्त खरचटण्यावर सुटलो. कित्येक वेळा चुकीच्या रस्त्यावरून जाण्यापासून आम्हाला लोकांनी थांबवलं आहे. अनोळखी लोकांच्या घरी आमंत्रण आली आहेत. हीनेच

आम्हाला कित्येक वेळा ३५—३८ किमी चालवलं. म्हटलं तर पावलं
आम्हिच उचलली. पण तरीही कोणी सशक्त, उदार, दयाळू शक्ति, एखाद्या
कळसूत्री बाहुल्यांकडून नाच करवून घ्यावा तसं काही खेळ खेळवत होतं
आणि त्याला आम्ही योगायोग समजत होतो. किती प्रसंग, कीती अनुभव
— हीच मैया. या मैयाने आमची परिक्रमेसाठी निवड का केली? हा
विलक्षण सुंदर अनुभव आमच्या आयुष्यात का आला? पण या शक्तीचे
आभार कसे मानणार? तितकी बरोबरी तर मी करूच शकत नाही.
माझ्यासाठी फक्त एकच गोष्ट योग्य! कृतज्ञतेने नतमस्तक होणे !

कधी कुणाचा फोन येतो. तो कधी बरगीहुन असतो, कधी लालपुर मालहुन,
तर कधी मंडवाडाहुन. एकमेकांच्या ख्यालिखुशालीची देवाणघेवाण होते.
“कभि मिलो, फिरसे. हमे सेवाका मौका दो” — आग्रह होतो. फोन संपता
संपता परवलीचे आश्वासक शब्द येतात — नर्मदेऽ हर ! नर्मदेऽ हर!

All photographs in this book are copyrights of the Author.
To get English translation of this work – write to author at
atongaonkar@iitbombay.org

मित्रहो

पुस्तकं वाचून कोणी शहाणं होतं का?

हो! आम्ही म्हणतो वाचनाने माणूस शहाणं होतं. वाचन करणारी माणसं त्यांच्याबरोबरच्या वाचन न करणाऱ्या माणसांहून अधिक प्रगल्भ आणि विचारी असतात.

कोणत्याही प्राण्याला, सजीवाला, अनुभवाने शहाणपण येतं. प्रत्यक्ष अनुभवासारखा शिक्षक नाहीच. इतर प्राण्यांना काही प्रमाणात त्यांचे जन्मदाते थोडंफार शिक्षण देतात. पण मानव हा असा प्राणी आहे ज्याला पुर्वी जगलेल्या आणि आता जिवंत नसलेल्या माणसांचे अनुभवही शिकता येतात. ते पुस्तकांद्वारे. माणसाला आपल्या सभोवताली नसलेल्या, दूर देशातल्या माणसांचे अनुभव समजून घेऊन शिकता येतं. तेही पुस्तकांद्वारे. प्रत्यक्ष अनुभवांहून चांगला शिक्षक नाहीच. पण इतरांना आलेले अनुभव, त्यांनी खाल्लेल्या ठेचा याही माणसाला शिकवतात आणि शहाणे करून सोडतात.

म्हणून वाचा. वाचत रहा. इतरांना वाचायचा आग्रह करा. वाचाल तर वाचाल हे शंभर टक्के सत्य आहे. एक एक पुस्तक म्हणजे व्हिटामिनची एक एक गोळी असते असं समजा. शहाणं करून सोडणारं व्हिटामिन. आणि जसे इतरांचे अनुभव तुम्हाला शहाणं करतात तसे तुमचे अनुभव इतरांना सांगून त्यांना शहाणं करायचं काम तुम्ही करू शकता. तुम्ही तुमचे अनुभव लिहून ई साहित्यकडे पाठवा. बाकी सर्व आम्ही बघू.

मंडळी!
वाचायला तर हवंच!
पण वाचून झाल्यावर प्रतिसादायलाही हवं...
...आणि स्वतःही लिहायला हवं.

